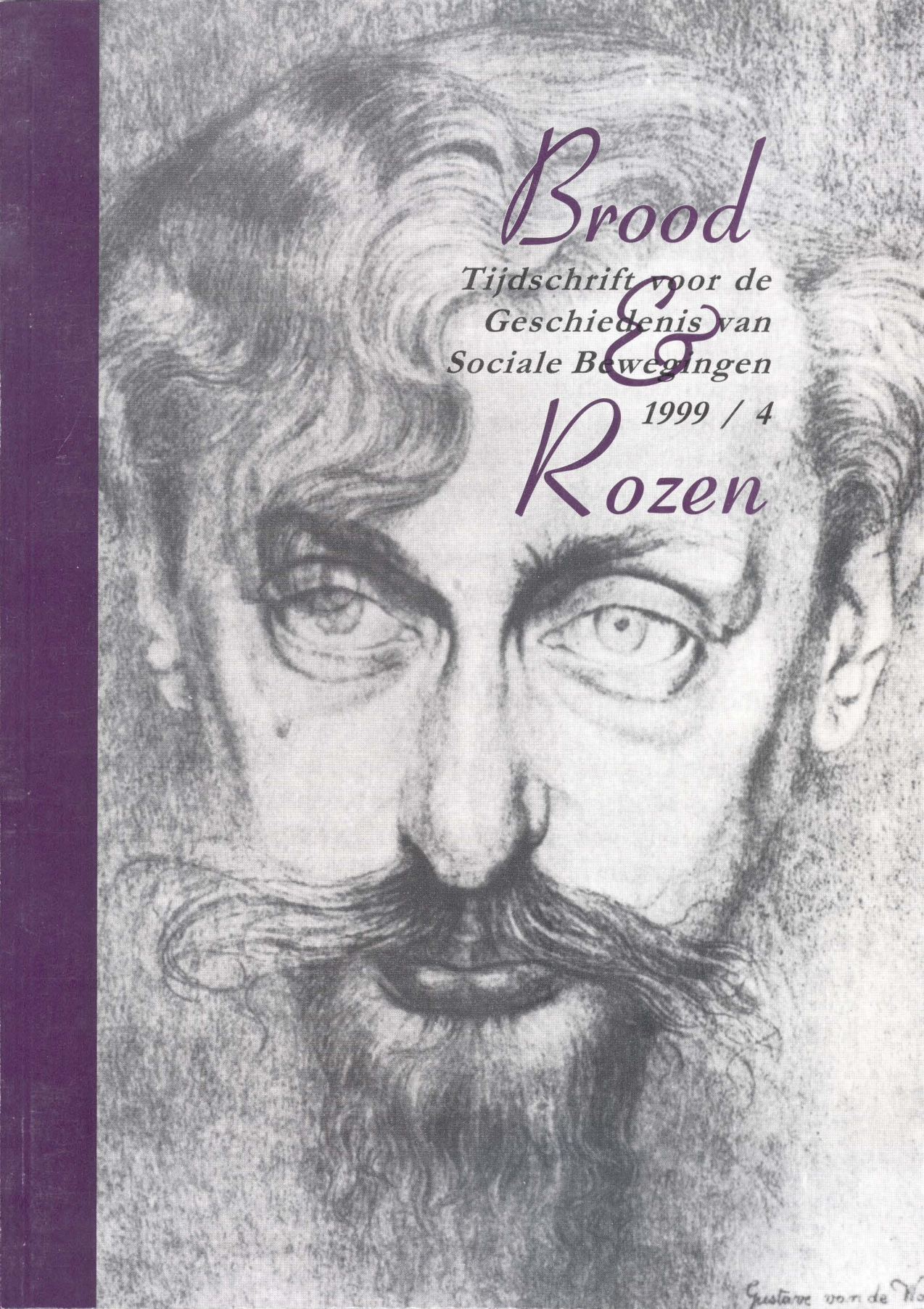

Brood

*Tijdschrift voor de
Geschiedenis van
Sociale Bewegingen*

1999 / 4

Rozen

Brood

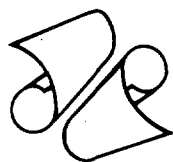
*Tijdschrift voor de
Geschiedenis van
Sociale Bewegingen*

1999 / 4

Rozen

Brood & Rozen

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door het AMSAB
Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11

Lid- en abonnementsgeld

Individueel: 600 BEF
Organisaties: 1500 BEF
Losse nummers: 200 BEF
Themanummers: 400 BEF
De leden ontvangen 'Brood & Rozen' en 'IALHI newsletter' en krijgen korting op de AMSAB-publicaties

Op rekeningnummers

870-0007163-48 //
123-6105500-65, AMSAB vzw,
Bagattenstraat 174, 9000 Gent

870-0005629-66,
AMSAB-Centrum Antwerpen,
Lamorinièrestraat 233,
2018 Antwerpen

Uw persoonsgegevens zullen worden opgenomen in het ledenbestand van AMSAB conform de bepalingen van de wet van 8 december 1992 betreffende de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Ze zullen alleen gebruikt worden om u op de hoogte te houden van de activiteiten van de organisatie. U hebt tevens het recht jaarlijks uw persoonlijke gegevens op te vragen en te laten verbeteren wat eventueel fout is.

Meer informatie hierover kan u bekomen bij het AMSAB.

Openingsuren

AMSAB-Gent: ma: 10-12u; 13-17u; di-vr: 9-12u; 13-17u
AMSAB-Centrum Antwerpen: ma-vr: 9-12u; 13-17u

Voorzitter: Herman Balthazar

Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry

Redactiesecretariaat: Peggy Bamps

Kernredactie: Piet Creve, Denise De Weerd, Bart De Wilde, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Martine Vermandere, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (VRT-journalist), Eric Defoort (KUB), Gita Deneckere (RUG), Maria De Waele (MIAT), Anne Morelli (ULB), Jan Ouvry (journalist), Patrick Pasture (HIVA), Koen Raes (RUG), Bob Reinalda (KU-Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (RUG), Guy Vanthemsche (VUB)

Illustraties: Geert Bonne, Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Ludwine Soubry

Vormgeving: Patricia Rau

Verzending en abonnementen: Peggy Bamps, Luc Beirnaert, Gwendolina Van Hoecke

Advertenties: Peggy Bamps

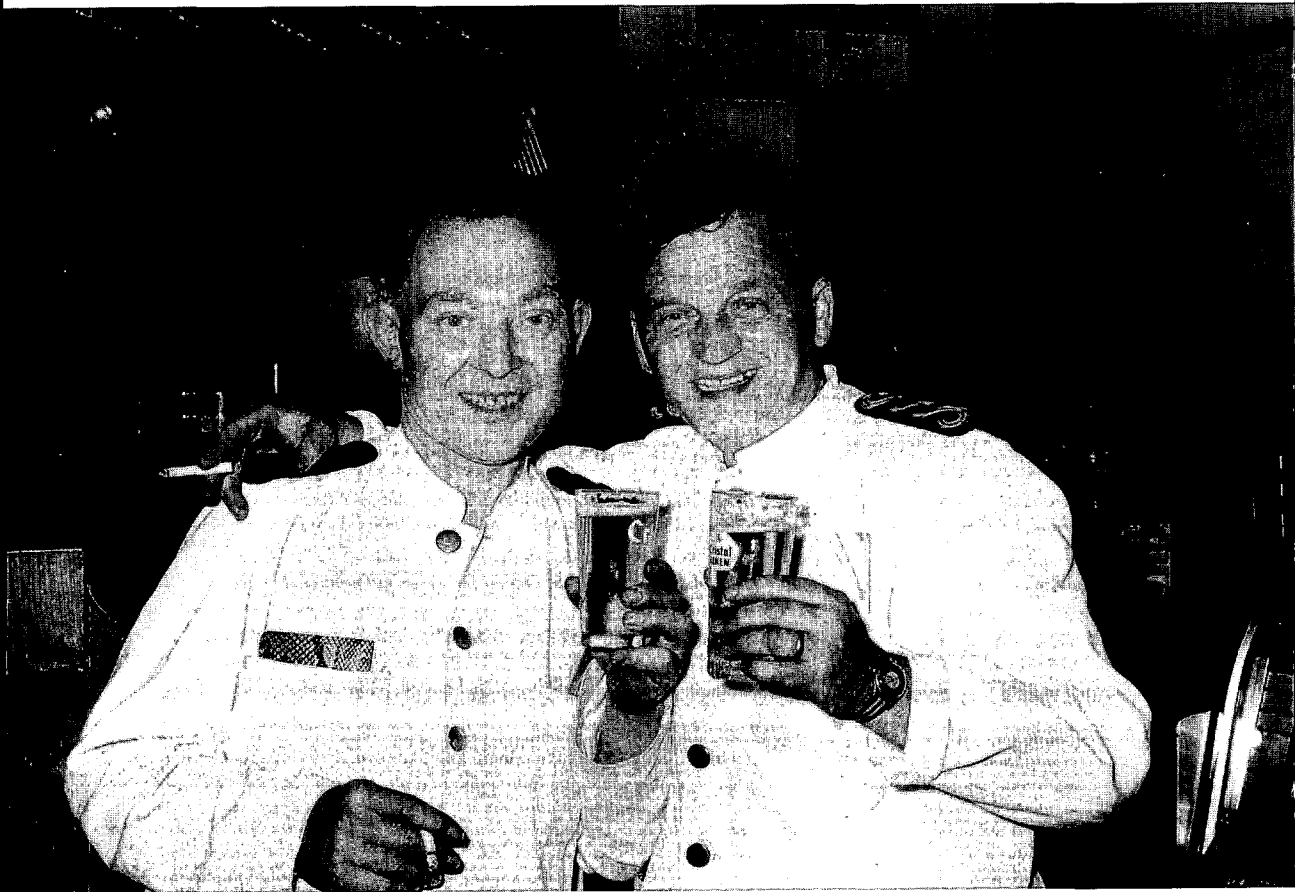
Druk: Druk in de weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Alle illustraties behoren tot de AMSAB-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Omslagillustratie: Karel van de Woestijne door Gustave van de Woestijne, 1928

Edito	 p.5
Bijdragen	Een aristo-anarchist. Karel van de Woestijne en het anarchisme. <i>Hans Vandevoorde</i> p.7 Politieke tendensen binnen de vrijmetselarij tot de Eerste Wereldoorlog. <i>An Macharis</i> p.29
Bronnen	Inventaris van het archief van SV Ontwikkeling en Excelsior NV, uitgeverij en drukkerij van het dagblad Volksgazet. <i>Bert Boeckx</i> p.89
Beeld	Fotoreportage Geert Bonne. p.70 Gevaarlijke vlag in Mechelen. <i>Brigitte De Mulder</i> p.79
Kronieken	"Het charisma van het verzwondene". 100 Jaar Maison du Peuple. <i>Paule Verbruggen</i> p.83 Red & Dead. <i>Donald Weber</i> p.85 De vele gezichten van de (socialistische) arbeidersbeweging. <i>Bart De Nil</i> p.87 125 Jaar Multatuliteater Gent. <i>Paule Verbruggen</i> p.89
Recensie	Politieke kameleon of ultieme overlever ? Michel Dumoulin's biografie van Paul-Henri Spaak. <i>Maria De Waele</i> p.93
Publicaties	Migranten aller landen... <i>Piet Creve</i> p.102 Begeerte heeft ons aangeraakt. <i>Denise De Weerd</i> p.104 Boom, van de Oudheid tot het Jaar 2000. <i>Martine Vermandere</i> p.110

EDITO

Beste lezer,

Dit is het laatste nummer van *Brood & Rozen* voor de twintigste eeuw. Vrees niet, dit wordt geen beschouwing over de afgelopen eeuw of over het jaar 2000.

Hoewel, 2000 is toch ook een beetje bijzonder voor ons: het AMSAB bestaat dan immers 20 jaar. In die 20 jaar zijn we alsmāar gegroeid. In aantal mensen, in lopende meters archief, in boeken. En ook ons werkterrein werd steeds breder. Van socialistische beweging tot alle mogelijke 'nieuwe' of beter 'andere' sociale bewegingen. Hoewel we steevast nog onder 'kleurarchieven' worden geklasseerd, zijn we met veel meer bezig dan enkel de socialistische beweging(en). Tijd dus voor een nieuwe naam die de lading beter dekt. We gaan het nieuwe jaar in als 'Instituut voor Sociale Geschiedenis'. Hierover hoort u zeker meer.

In 2000 gaat *Brood & Rozen* zijn vijfde jaargang in. En we zijn er eerlijk gezegd een beetje fier op. De kinderziektes zijn we ontgroeid, de ploeg van *Brood & Rozen* is een team geworden. We zijn erin geslaagd om de drie maand een nieuw product klaar te hebben. En elke keer hebben we gestreefd naar kwaliteit. Natuurlijk lukte dit niet altijd even goed. Maar de positieve reacties blijven komen, en ons abonneebestand blijft groeien.

Daarvoor willen wij ook u bedanken, beste lezer. En durven wij u vragen om eventuele opmerkingen niet in te slikken, maar door te geven aan de redactie.

Want we willen niet indommelen of op onze lauweren rusten. We blijven even alert én betrokken bij wat er in de wereld van de sociale geschiedschrijving leeft en beweegt.

Wij hopen dat u ons zal blijven volgen en wensen u heel oprecht een fijn eindejaar toe.

De redactie

*(v.l.n.r.) Karel van de Woestijne, Victor de Meyere en Jules de Praetere
(Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven Antwerpen)*

Een aristo-anarchist.

Karel van de Woestijne en het anarchisme

Hans Vandevoorde, Universiteit Gent

Karel van de Woestijne (1878-1929) dweepte in zijn jonge jaren korte tijd met het anarchisme. Dat lijkt bevreemdend voor de dichter van Het Vader-huis, die altijd voor een ivoren-toren-poëet is versleten. Maar die anarchistische sympathie was niet uitzonderlijk. Van de Woestijne staat exemplarisch voor vele binnen- en buitenlandse artiesten in de jaren negentig van de vorige eeuw. De "heele ideëel-anarchistische periode hebben wij, menschen uit de negentiger jaren, grondig mee- en doorgemaakt," heeft de romancier Emmanuel de Bom ooit geschreven (De Bom 1942:607). Dat is des te merkwaardiger omdat het anarchisme op het einde van de negentiende eeuw bijzonder gewelddadig was door de aanslagen die zijn aanhangers pleegden op bekende personen. Het geval Van de Woestijne zal ons misschien iets wijzer maken over die eigenaardige populariteit van het anarchisme, ook onder de Vlaamse jonge avant-gardekunstenaars. Ik zie daarbij af van een schets van de maatschappelijke context waarin de jongeren zich ca. 1895-1900 bewogen, en van een historiek van het anarchisme ⁽¹⁾. Wat mij hier interesseert, is hoe iemand aangestoken wordt door een historische beweging en er weer afstand van neemt en hoe biografisch-historische details zich vertalen in en functioneren binnen een literair werk.

Verovering van het brood

In een brief aan zijn vriend Fernand Toussaint van Boelaere, die ik december 1895 dateer ⁽²⁾, zet Karel van de Woestijne zich af tegen de wind die op cultureel vlak uit Frankrijk waait. "Zola is een geestesverkrachter. Bourget is een zielenmoordenaar" (Toussaint 1944:105). En passant noemt hij wel enkele dichters en "[...] een paar anarchistische gedachtenwoerders [Faure, Jean Grave en Hamon] ⁽³⁾" die hoopvoller stemmen.

De vraag is vanwaar de piepjonge Van de Woestijne - hij was toen nog geen achttien jaar - de namen van Faure, Grave en de iets minder gerenommeerde Hamon haalde. Weinig betrouwbaar is de uitspraak tegenover de interviewer d'Oliveira, dat hij al in 1893 kennis maakte "[...] met 'Van nu en straks' en de anarchistische beweging in Frankrijk en België" (d'Oliveira 1920:36). 1893 was weliswaar het jaar dat het anarchisme de Van Nu en Straksers "[...] volledig in haar greep krijgt" (Westerlinck 1958:26), maar

Van de Woestijne zelf abonneerde zich pas aan het begin van het jaar 1895 voor het eerst op het tijdschrift *Van Nu en Straks* (VNS). Het duurde dan nog enige tijd voor hij persoonlijk contact kreeg met de belangrijkste Van Nu en Straksers via zijn nieuwe vriend Victor de Meyere⁽⁴⁾.

Het is bekend dat het anarchisme pas in de tweede reeks van VNS, die eind 1895 startte, in de teksten doorbrak. Die doorbraak kwam er dan wel fors. Alleen al in de eerste jaargang van die nieuwe serie werden de artikelenreeks *De Anarchistische Beweging* van Jacques Mesnil, de *Kritiek der Vlaamsche Beweging* van Vermeylen en twee bijdragen van F. Domela Nieuwenhuis opgenomen. Later volgden nog Max Nettlau en Christiaan Cornelissen. Het anarchisme was in de eerste reeks van het tijdschrift, van april 1893 tot oktober 1894, veeleer impliciet gebleven. Het gistte toen echter al volop bij de jongeren. Overigens was het geen Van Nu en Strakser die voor het eerst een anarchistisch geïnspireerd werk in een Vlaams tijdschrift vermeldde. De vermelding staat op naam van de oudere Pol de Mont (1857-1931). De Mont was zoals steeds bereid om alles wat modern was te omarmen en oppervlakkig in Vlaanderen te introduceren. In zijn tijdschrift *De Vlaamsche School* gaf hij in 1891 een "[...] vrijblijvende voorstelling" (Vlasselaers 1985:197) van *Die Anarchisten* van de Stirner-propagandist John Henry Mackay⁽⁵⁾.

De kennismaking van Vermeylen met het anarchisme dateerde - zoals men weet - van vóór hij eind oktober 1894 naar Berlijn ging studeren, en gebeurde wellicht via zijn jeugdvriend Mesnil⁽⁶⁾. Sporen van het anarchistische idee-engoed zijn reeds terug te vinden in het opstel *Eenig gekapt Stroo over de ontwikkelde Lui*, dat in 1894 in VNS verscheen. In een brief van 12 oktober 1892 schrijft hij aan Emmanuel de Bom:

"Uw anarchistische redevoeringen gaan me recht naar het hart. [...] Ik zou u hierover veel kunnen schrijven dat ik al geplaatst heb in mijn pamflet tegen de 'ontwikkelde lui'. Ik heb al de gedachten op het papier geworpen zonder te redigeren. Ik zal dat nu schrijven & u opzenden. Ik word - zonder den minsten zwans - een rood-zwart anarsjist. De socialisten hebben de liefde van 't menschdom niet, zij hebben de liefde van het stelsel. De liefde van 't menschdom, ten andere, bestaat niet. Dat humanitarisme - aan Aug[uste] Comte te danken - is wel een van de onnatuurlijkste, de domste, de leegste illusies van onze eeuw. De socialisten streven meer naar de revolutie der buiken dan naar de bevrijding van den geest" (Van Dijk e.a. 1988a: 276). In hetzelfde jaar als *Eenig gekapt Stroo over de ontwikkelde Lui* publiceerde Vermeylen zijn berucht essay *De Kunst in de vrije Gemeenschap*. Hij en Henry van de Velde propageerden in navolging van Kropotkin (1842-1921) het ideaal van de kunstenaar die in dienst staat van de gemeenschap (Boenders 1993:129-135). Vermeylen wou al in 1893 een voordracht geven over Kropotkins boek *La Conquête du Pain* uit 1892, getuige een brief aan De Bom van 15 oktober 1893 (Van Dijk e.a. 1988a:363). Maar later beweerde hij: "Kropotkin werd druk gelezen, al dweepten wij nu juist met hem niet" (Vermeylen 1938:62).

Volgens De Bom las iedereen in die tijd "[...] Kropotkin, Tolstoï, Stirner, Nietzsche"⁽⁷⁾. In de sleutelroman *De mannen van Elck* wat wils (1924) laat Lode Baekelmans zijn alter ego Willem op weg naar een "[...] vergadering der Antwerpsche anarchisten" discussiëren met Rutsaert (=Victor Ressler) over hun anarchistische lectuur. "Willem dweept met Kropotkin's 'Conquête du Pain' en vooral met zijn brochure 'Aux jeunes Gens'. [...] Rutsaert dweept met Jacques Mesnil en Elisée Reclus, met Bakounine en Stirner" (Baekelmans 1924:138). Rond 1896 bezat zelfs de niet zo anarchistisch gezinde

Streuvels twee boeken van Kropotkin en *L'évolution légale et l'anarchie* van Elisée Reclus (Spe-
liers 1994:136).

In een brief van 16 december 1894 berichtte Alfred Hegenscheidt dat *La société mourante et l'anarchie* van Jean Grave clandestien in België werd herdrukt, dat hij er propaganda voor maakte, maar dat hij vermoedde dat Vermeylen het al had (Van Dijk e.a. 1988a:445). Vermeylen bevestigde in zijn antwoord van 30 december dat het boek bij hem op de plank stond. Volgens de redactiesecretaris van VNS, Gustaaf Schamelhout, was het door het Belgische gerecht in beslag genomen, maar had iedereen het in zijn bezit (Schamelhout 1932: 113). Ook Rutsaert vraagt retorisch in *De mannen van Elck wat wils*: "Herinnert ge u niet wat Jean Grave schreef in 'La Société mourante et l'Anarchie'" (Baekelmans 1924:139). Vermeylen stelde evenwel *La douleur universelle* van Faure boven Graves *La société mourante et l'anarchie* en Kropotkins *Verovering van het brood*. "Grave's materialisme wekte zijn tegenzin," schrijft Schamelhout (1932:113).

Vermoedelijk dateerde Vermeylens kennismaking met de ideeën van de nog vrij onbekende filosoof Max Stirner (1806-1856) uit zijn Berlijnse tijd, waaraan begin 1896 een einde kwam. Vóór 1895 komt Stirner in de briefwisseling niet voor en in een brief aan De Bom van 10 februari 1895 vraagt hij hem of hij Stirner en Tolstói gelezen heeft (Vervliet 1972:913). Op 30 november 1895 schreef hij een helaas niet bewaard gebleven brief over Stirner aan Mesnil (1972:931).

Kritiek op het anarchisme van de Van Nu en Straksers kwam er vlug, zelfs uit eigen kringen. Cyriel Buysse verweet De Bom in een brief van 23 februari 1895 duisterheid in zijn anarchistische uiteenzettingen (Van Elslander 1960:71). En Vermeylen zelf zwoer in *Anarchisme geen leer* uit 1896 het anarchisme als stelsel af.

Er is in VNS geen vulgariserend overzichtsartikel over het anarchisme verschenen dat te vergelijken zou zijn met het merkwaardige, kritische artikel *Denkende anarchisten*, dat de echtgenoot van de toen populaire dichteres Hélène Swarth, Frits Lapidoth, in 1894 in het Nederlandse liberale tijdschrift *Los en vast* publiceerde. Deze Lapidoth had in zijn excentrieke roman *Goëtia* (1893) reeds een bloederige anarchistische aanslag uitgebeeld⁽⁸⁾. Zijn artikel in *Los en vast* steunt op *Le péril anarchiste* (1894) van - de nergens bij naam genoemde en obscure - Félix Dubois.

Uit VNS zelf kan Van de Woestijne namen als Faure, Grave en Hamon, dus einde 1895, toen het eerste nummer van de nieuwe reeks van VNS nog maar pas verschenen was, niet hebben gehaald. De jonge dichter stond daarenboven duidelijk buiten het Brusselse milieu. Dat verklaart waarom hij, waar het anarchisme in zijn later werk ter sprake komt, slechts eenmaal de Franse anarchist Elisée Reclus (1830-1905) vernoemt. Om deze Reclus was nochtans in 1894 veel rumoer geweest. Zijn colleges aan de Université Libre de Bruxelles werden toen verdaagd en dit leidde tot het ontstaan van de dissidente Université Nouvelle. Voor Van de Woestijnes stilzwijgen over Reclus is nog een andere, eenvoudige reden: Reclus moest het in België "[...] afleggen tegen de populariteit van andere internationaal vermaarde strijders van het eerste uur als Kropotkin en Malatesta, maar ook van tenoren van het Franse anarchisme als Jean Grave en Sébastien Faure" (Moulaert 1995:179). Zelfs op de geschriften van Vermeylen had hij niet meteen invloed.

Van de Woestijne wil in zijn brief aan Tous-saint epateren en citeert daarom andere namen dan de overbekende Kropotkin en Ba-koenin. Hij zoekt zijn voorbeelden eerder onder de volgelingen van Kropotkin. Maar waarom noemt hij juist Grave, Faure en Hamon?

Iedereen las Kropotkins 'La conquête du pain'

Door hun bladen hoorden Grave en Faure zeker tot de meest gezaghebbende anarchisten. Faure kende Van de Woestijne vermoedelijk uit Franse artistieke tijdschriften als *La Plume* of *La Revue Blanche*, Hamon uit het Belgische sociologisch-artistieke blad *La Société Nouvelle*. In een brief aan De Meyere van [juni/juli?] 1895 zegt hij dat hij denkt zich volgend jaar op de *Société Nouvelle* te zullen abonneren (R13 en DB13).

Grave toonde een warme, niet louter op propaganda gerichte belangstelling voor kunst - iets wat Van de Woestijne zeker bekoord moet hebben. Omgekeerd was er van de kant van de avant-gardeartiesten, zelfs de meest reactionaire, een gevoeligheid gegroeid voor de sociale problematiek van de kunst. Bijna de hele Franse artistieke avant-garde tussen 1890 en 1895 sympathiseerde met het anarchisme, eerder dan met het socialisme. De Franse socialisten toonden immers weinig belangstelling voor kunst. "In de jaren 1891-1895 was men symbolist in de literatuur en anarchist in de politiek" (Moulaert 1981:76). In tijdschriften als *La Revue Blanche* en *Les Entretiens politiques et littéraires*, maar ook in *La Plume* en *Le Mercure de France* - tijdschriften die Van de Woestijne volgde - verschenen anarchistische artikelen. *La Plume* wijdde zelfs op 1 mei 1893 een speciale aflevering aan het verschijnsel, met teksten van Grave, Malato, Kropotkin, Faure en Paul en Elisée Reclus. Wat de Franse symbolisten aantrok in het anarchisme, was dat het de traditionele, burgerlijke waarden verwierp en de primauteit van het individu vooropstelde. Met de verwachting van een nieuwe maatschappij, op anarchistische leest geschoeid, correspondeerde de inzet voor een nieuwe, vrije kunst - in de poëzie ging men zich bijvoorbeeld van het 'vers libre' bedienen - (Monfériet 1965:236).

In België volgde de Vlaamse artistieke avant-garde, die in VNS aan het woord kwam, de

Parijse anarchistische tendens, terwijl de Frans-talige artiesten meer bij de socialisten aanleunden. In het spoor van het Brusselse VNS schoot het anarchisme ook wortel in de kringen van Elck wat wils (1894-1896), een literair genootschap dat voornamelijk bestond uit leerlingen van het Antwerpse atheneum ⁽⁹⁾. Uit Elck wat wils zouden tijdschriften als *Ontwaking* (1896) en later *Onze Vlagge* (1897-1899) voortkomen, beide onder leiding van Victor Ressler. Aan de twee tijdschriften heeft Van de Woestijne, telkens niet zonder aanvankelijke strubbelingen, meegewerkt.

In latere opstellen, bijvoorbeeld over de etser Jules de Bruycker (1912), memoreerde Van de Woestijne hoe "[...] haast vijftien jaar geleden" een geest van opstand door Europa trok (VdW 4 ⁽¹⁰⁾, 893). In 1926 heeft hij het over de tijd van "[...] den eersten Barrès en den vroegen Mercure de France, van Kropotkine, Jean Grave en Charles Malato" (VdW 4, 499). In het essay over De Bruycker verhaalt hij hoe jonge plastische kunstenaars "[...] met een sombere geestdrift als de beter onderlegde, de meer geleerde 'partij-genoten', die we waren, wij studenten, bezeten werden van den geest der omwenteling; met vromere aandacht nog lazen zij Kropotkine en Grave, Reclus en Hamon; zij verslonden 'Les Temps Nouveaux' [...]" (4, 896-897). Van de Woestijne verkeerde naar eigen zeggen in een kring artiesten "[...] waarvan de jongste zestien jaar oud kon zijn en de oudste naar de dertig ging" (4, 893). Zijn anarchisme werd vermoedelijk versterkt door de beelden van kunstenaars George Minne (1866-1941) en Julius de Praetere (1879-1947). De jongere artiesten zagen op naar Minne, die - zoals nog zal blijken - al langer anarchistische sympathieën had. Van de Woestijne noemt die bewondering één van de redenen waarom de jongeren gevoelig werden voor het anarchisme. Hij geeft ook nog andere verklaringen voor die ontvan-

kelijkheid: jonge schilders en beeldhouwers moesten meestal als huisschilder werken en voelden "[...] onder de symbolische roede van een meester-gast hun scheppingsdrang onderdrukt" (4, 896); bovendien ging heel Europa in het "opstands-tijd" mee; ten slotte is er de Gentse aard van die kunstenaars, die lijdten onder "de koorts der Vrijheid".

Voor wat hemzelf betreft, heeft Van de Woestijne een zeer intieme reden voor zijn geestdrift voor het anarchisme. In een interview zegt hij: "Ik mag u verzekeren, ik was na den dood van mijn vader [1890] nog meer vereenzaamd en die opstandelijke beweging heeft mij waarlijk gevormd" (d'Oliveira 1920:36). Zijn vriendschappen met De Meyere en later met De Praetere moeten die vereenzaming - die deels zelfgekozen was - draaglijk gemaakt hebben.

Met De Praetere werd Van de Woestijne kort na hun kennismaking "vertrouwelijk bevriend" (VdW 4, 897). De Praetere was in 1894 aan de tekenacademie ingeschreven, Karels broer, Gustave, in 1895. Van de Woestijne volgde er vermoedelijk avondlessen en/of een cursus als vrije student (VdW 1985:17n3). Naar eigen zeggen woonde hij er vier jaar lang J. Delvins cursus van kunstgeschiedenis bij (De Ridder 1909:82). De eerste vermelding van De Praetere valt in een brief aan De Meyere van [december] 1896. Uit een brief aan De Meyere, die Mathieu Rutten in januari-februari 1896 situeert, maar vermoedelijk van een jaar later is, blijkt dat De Praetere hem zelf bij het verlaten van de tekenschool heeft aangesproken "[...] met de vraag: 'wilt ge met mij meêdoen? We kunnen een groot werk doen.' Ik had hem nooit gezien; hij kende me slechts van zien. Nu zijn we diepe vrienden" (R20 en DB40a). Van de Woestijne zegt voorts van De Praetere dat deze "door zich zelf anarchist" werd. En hij wordt een paar keer een "boezemvriend" van Minne genoemd. Het begin van Van de Woestijnes anarchisme moe-

ten we echter niet bij Minne of De Praetere zoeken, maar bij Victor de Meyere. Met deze jonge dichter geraakte Van de Woestijne eind 1894 in een drukke correspondentie, die vijf jaar standhield.

'Een kasseisteen op mijn kop!'

In een brief van [begin juni] 1895 aan De Meyere vraagt Van de Woestijne hem de titels te "[...] herhalen van die werken van Kropotkine die ik bij u zag, alsook den naam van den uitgever" (R14 en DB14). In een brief van kort daarop, even na 9 juni, dankt hij voor de inlichtingen over de boeken en voegt daaraan toe: "Bakounine bezit ik reeds sedert een veertiental dagen, maar kon er tot nu toe nog niet in lezen [...]" (R13 en DB13).

Het hoogtepunt van Van de Woestijnes anarchisme situeert zich, zo blijkt uit zijn briefwisseling, in 1896. Hij bewonderde hevig de artikelen van Vermeylen en Mesnil die in de eerste jaargang van de nieuwe reeks van VNS verschenen. Hij verleende toen ook zijn medewerking aan het Antwerpse anarchistisch geïnspireerde tijdschrift *Ontwaking*. In zijn eerste brief aan de secretaris, Victor Ressler, schreef hij dat hij zich wilde abonneren op het blad "[...] wiens doel ik, niettegenstaande uwe ploertige verwijtingen, steeds behartigen, steeds als mijn doel aanzien zal" (brief tussen 25 en 30 april 1896).

Van de Woestijne deed in die tijd graag zijn competentie uitschijnen in verband met Sociologie (vrijwel steeds met een hoofdletter), waarmee blijkbaar het anarchistische gedachtegoed bedoeld werd. In de reeds vermelde brief aan Toussaint kondigde hij op het einde een "[...] paar gedachten, die mij waarlijk aangegrepen hebben en me niet los willen laten, over Sociologie" aan. Bij het verschijnen van *Ontwaking* vroeg hij zich in een brief aan De Meyere (van ver-

moedelijk april 1896) af: "En waarom bemoeien die kerels zich met Sociologie?" Hij hield zich in Gent bovendien met groepsvorming bezig, zo blijkt uit een brief aan De Meyere van (23 juni) 1896 (R34 en DB38): "Op sociaal gebied zijn er hier reeds een zevental waarmede ik duchtig werk en die ik hoop tot sterke propagandisten op te kweeken". Even later meent hij dat de afstandelijkheid van Streuvels te verklaren zou kunnen zijn uit diens vrees voor het anarchisme, "[...] waar hij maar niet wil van weten" (R35 en DB26). Van de Woestijne blijft tot zeker begin 1897 mensen taxeren op hun anarchisme: zijn schoolkameraad Hector Balieus bijvoorbeeld "[...] is hoogstens een half-anarchist, die altijd bourgeois zal blijven" (R65 en DB115). Zijn medewerking aan een Nederlands weekblad laat hij, eind 1896, afhangen van het feit of de baas, een advocaat, een anarchist is of "[...] een braaf-burgerlijk Mijnheer" (R26 en DB33).

Ook op de dagschool stak Van de Woestijne zijn nieuw verworven sympathieën niet onder stoelen of banken. "De zeventien-jarige, die ik was, werd, tegenover professoren, de kampioen van Vermeylen's 'Kritiek'" (VdW 4, 894). Drie of vier van zijn 'volgelingen' op school waren driester dan hij en werden met wegsturen bedreigd. "Onze instinktmatige opstand vond er redelijke beweegredenen in" (4, 895). Het gevaar dat aan dat gedweep met het anarchisme kleefde, wordt door Van de Woestijnes biograaf, P. Minderaa, en door de brieven uit zijn schooltijd bevestigd. Minderaa schrijft: "Zijn vriend Adolf Herckenrath werd zelfs de deur gewezen, nadat hij met Karel en Hector Balieus voor de vierschaar werd gedaagd. Karel kreeg ook thuis vanwege zijn sympathie voor de nieuwlichters vele verwijten te hooren, zóó, dat hij ze ontweek door het tijdschrift zelf en alle correspondentie met zijn leiders slechts te ontvangen aan het adres der Heremanszonen, niet in de huiselijke brievenbus" (Minderaa 1942:95-96).

Uit de correspondentie van 1896 blijkt dat Van de Woestijne inderdaad risico's nam met zijn anarchisme, of ten minste met zijn medewerking aan VNS. In een brief aan Toussaint van vermoedelijk eind februari 1896 schrijft hij: "Hier in Gent word ik door al de leeraars verlaten, omdat ik meêwerk [aan het januari-nummer van VNS], en aan [de geschiedenisleraar dr.] Haller openlijk bekend heb anarchiste-communiste-libertaire te zijn. Men vlucht me, alsof ik steeds bommen bij me droeg" (Toussaint 1944:108). Even verder in de brief doet hij onvervaard het voorstel: "Willen we niet eens het eene of andere kot laten springen?" (1944:108)⁽¹¹⁾ Van de Woestijne sympathiseert hier duidelijk met het anarchisme van de daad, zoals het ook en vogue was onder veel Franse symbolisten. Het terrorisme werkte eerder de sympathie in de hand dan dat het afschrikte.

De zaak op school escaleert blijkbaar, als er in mei 1896 nog eens gedichten van Karel van de Woestijne in VNS verschijnen. In een brief aan De Meyere van [juni] 1896 meldt hij stoer: "Dat is nog een kasseisteen op mijn kop! Want deze week heb ik eene gansche historie, à propos van 'V.N. en Str.' op 't Atheneum gehad: de prefekt heeft me laten roepen, en gevraagd of die Verzen in 't laatste nummer van mij waren, en of ik de gedachten van Mesnil's artikel deelde. Ik heb natuurlijk bevestigend geantwoord. Hierop sermoenen en gedonder van den prefekt: dat hij mijne moeder zou spreken, dat hij geene anarchisten zou dulden in 't gesticht dat hij bestuurde, en dat hij, zoo ik nog meêwerkte, hij het besturend bureel met de zaak zou inlaten, en mij van 't Atheneum verdrijven zou!" (R24 en DB28). Van de Woestijne overweegt zelfs even om van medewerking aan VNS af te zien om zijn loopbaan niet in gevaar te brengen. Hij acht een nieuw tijdschrift, waarin hij zijn literair werk kwijt zou kunnen, daarom opportuun.

Toch denkt Van de Woestijne niet dat het al-

lemaal zo'n vaart zal lopen. Hij is immers een krak in moderne talen en zo iemand sturen ze niet gauw weg, bericht hij op 31 juli '96 aan Schamelhout. Dit herhaalt hij in een brief aan De Bom van 8 augustus als antwoord op de vraag van De Bom hoe het met de "schoolploerten" staat: in de retorica zullen ze hem wel met rust laten, omdat ze hem "[...] nodig hebben voor de algemeenen prijskamp. Echter ik vrees voor het eind-examen. Dit jaar nog hebben ze twee mijner intieme vrienden gebuisd, en waarom? omdat den leeraar van latijn, een afschuwelijk doctrinair, ze eens betrapte heeft in de klas, 'la conquête du pain' lezend".

In een brief aan De Meyere van rond dezelfde tijd - vermoedelijk eind juli - geeft hij een iets andere versie: "A propos van 't Atheneum (waar ik nochtans niet gaarne van spreek): twee vrienden van mij zijn bij hun uitgangsexamen gebuisd geworden. Het waren twee der beste leerlingen der rethorica, nochtans. Ik denk, en zij ook, dat men ze, door toedoen van een clerikalen leeraar van latijn die oppermachtig is, zal gebuisd hebben, omdat ze (dom genoeg) aan hunne anarchistische gedachten in een opstel over Vaderlandsliefde lucht gegeven hebben. Als de professor het opstel gelezen had, heeft hij gezegd: 'C'est bon, je vous briserai', en 't is geschied. Dat maakt me ook eenigszins bang voor toekomstig jaar. Als men mij zulke onderwerpen te behandelen geeft zal ik natuurlijk niet kunnen veinzen. Ik ben geen huichelaar! En dan zal hij me ook briseeren" (R24 en DB27).

Die vrees blijkt niet ongegrond. Voorjaar 1897 gaan de poppen opnieuw aan het dansen, zo vernemen we uit een brief aan De Meyere: "Nu: de tweede reden van mijn stilzwijgen: op 't Atheneum valt men ons weer lastig; men bedreigt ons weer buiten te gooien. Dit maal heeft men niet gedurfd mij aan te pakken, omdat ze weten dat ik ze heel goed uit het lood kan slagen; maar Balieus is voor al de professoren gedaagd geworden, en de Prefekt heeft gesproken van 'idées malsaines', van

een zeker 'faneur de troubles, perturbateur' (dat ben ik natuurlijk, nochtans dierf hij mijn naam niet noemen, omdat hij weet dat ik hem antwoorden zou); het ging zelfs zóover, dat hij 'van Nu en Straks' noemde, en toen Balieus deed opmerken dat hij nooit in V.N. en Str. geschreven had, antwoordde men hem dat hij het las en dat dit voldoende was!" En Van de Woestijne voegt er niet zonder paranoia of een hoge dunk van zichzelf aan toe: "Ge ziet hoe laf die mensches zijn! Ze vallen mij nu aan in mijne vrienden [...]" (R65 en DB115).

Salonanarchisme

Van de Woestijne heeft op school de eindmeet niet gehaald. In 1897 zakte hij voor de tweede keer in de poësis, het voorlaatste jaar van de humaniora. De vraag is of dit met zijn anarchistische sympathieën te maken had. Meer dan één toeschouwer relativeert het anarchisme van Van de Woestijne. Minderaa haalt de woorden aan van zijn schoolmakker J.J. van Hauwaert: "Laat ons zeggen, dat Karel toen een beetje salon-anarchist was" (Minderaa 1942:96). Ook Gustave van de Woestijne zet kanttekeningen bij het anarchisme van zijn broer: "Het anarchisme van Karel was niet heel diep ingeworteld, en moest terug plaatsmaken voor zijn onwankelbaar geloof in God" (G. van de Woestijne 1979:117). Ook daarin verschilde Karel niet veel van zijn tijdgenoten in België en Frankrijk (Henri de Regnier en Camille Maclair bijvoorbeeld), die ook een 'anarchisme de salon' aankleefden.

Toch is er een en ander ter verdediging van Van de Woestijnes oprechtheid aan te voeren. Zijn individualisme en zijn sociaal gevoel waren echt. Ik wijs in de eerste plaats op de psychologische bron van Van de Woestijnes anarchisme, die eventueel door anarchistische lec-

tuur verruimd kan zijn: zijn zin voor onafhankelijkheid, "[...] en deze vooral van (z)ijn denken" (VdW 7, 248). Hij heeft op die drang naar autonomie - die hij deelde met andere Van Nu en Straksers - meermaals gehamerd in interviews en brieven: "Gezag draag ik heel moeilijk, tenzij natuurlijk moreel gezag" (d'Oliveira 1920:36). Ook in zijn kritisch werk en ietwat meer versluierd in zijn prozawerk heeft hij steeds weer deze behoefte aan vrijheid geuit. Samenvattend merkt Minderaa op dat de invloed van de "[...] gistende anarchistische tijdstrooming" ervoor zorgde dat zijn "[...] vrijheids- en waarheidsdrift [uitgroeide] tot een individualisme, dat gekenmerkt was door hardnekkige onafhankelijkheid, sceptische twijfel tegenover alle autoriteit, meedoo-geloos zelfonderzoek en als gevolg daarvan pessimisme ten opzichte van de mogelijkheden eener waarachtige menselijke samenleving, tenzij dan door volstrekte overgave in vrijheid" (Minderaa 1942:101).

Minderaa wijst in de tweede plaats op Van de Woestijnes "[...] erbarmen met de lijdenden" (1942:101), dat door het anarchisme verdiept zou zijn. Dit medelijden met de verworpenen der aarde spreekt uit zijn allervroegste proza, bijvoorbeeld uit *Fragment uit een roman*, geda-teerd 1895 en gepubliceerd in 1899. "Het gaat om de uittocht, heel zeker uit de Gentse fabrieks-stad, van een stoet havelozen, boeren, schippers, werklui, rovers, kinderen, nl. het meewarig om aan te zien uitschot van de maatschappij, tijdens de herfst naar het Vlaamse platteland" (Rutten 1959:57) ⁽¹²⁾. Van de Woestijne moet voor VNS een prozastuk van anarchistische strekking ge-schreven hebben, *Tocht*. Het vertoont zoveel gelijkenis met het later gepubliceerde fragment dat men zich kan afvragen of het niet om een en dezelfde tekst gaat. Van de Woestijne zegt erover aan De Meyere (brief van eind juli 1896): "Het zijn mensen: boeren en fabriekswerkers, bedelaars en boeren, ⁽¹³⁾ die Steden gaan in brand

steken, nadat een man, die een soort Anarchist moet zijn, er hen toe aangezet heeft" (R35 en DB26). Maar de jonge schrijver twijfelde sterk aan de waarde van het verhaal en heeft het vermoedelijk niet eens naar VNS opgestuurd, hoewel hij het eind juli zowel aan De Meyere (R24 en DB27) als aan Schamelhout beloofde (brief van 31 juli).

Van de Woestijnes sociaal gevoel komt volgens Minderaa later ook naar voren in zijn stukken voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ⁽¹⁴⁾, bij-voorbeeld over de staking voor algemeen en-kelvoudig stemrecht van 14 tot 24 april 1913, en in een prozatekst als *Omzetting II* in zijn *Beginselen der Chemie* (dat eerder in de NRC van 19 december 1913 werd gepubliceerd). Dat dit sociaal medeleven echter een tijdlang een al te opzichtig anarchistisch tintje bezat, blijkt uit volgend citaat uit een brief aan De Meyere van [sept/okt.?] 1895: "Gelukkelijk heeft dat parve-nus-burgerijtje ferm op de kneukels gekregen in de werkstakingen ⁽¹⁵⁾ die nu geëindigd zijn. Dat doet de goed-denkenenden deugd, als ze dat zien, en de werklui winnen er ook bij" (R9 en DB9).

Amnestie

Eén biografisch detail zal in elk geval bijgedra-gen hebben tot Van de Woestijnes bekendheid met het anarchisme: de figuur van Amnestie. Deze anarchist treedt als romanfiguur in *De Leemen Torens* op, de briefroman die de dichter samen met Herman Teirlinck schreef. In de jaren 1917-18 werd hij in het Nederlandse tijdschrift *De gids* gepubliceerd en in 1928 ver-scheen hij in boekvorm. Minderaa stelt het per-sonage Amnestie zonder scrupules gelijk met de historische figuur (Minderaa 1942:99-100). Even onkritisch is ook de manier waarop hij "de groote staking der Gentsche wevers" nu eens in navolging van Van de Woestijne in 1887-88 ⁽¹⁶⁾

LE GLOBE ILLUSTRÉ

JOURNAL DE LA FAMILLE

ABONNEMENTS :
 BELGIQUE : Un an fr. 10.00
 12. 8.00
 14. 5.00
 États de l'Union postale 12.50

ON S'ABONNE

aux bureaux de poste belges et chez tous les libraires de 1893.
 Les abonnements partent du premier de chaque mois.

PRIX DU NUMÉRO : 20 CENTIMES

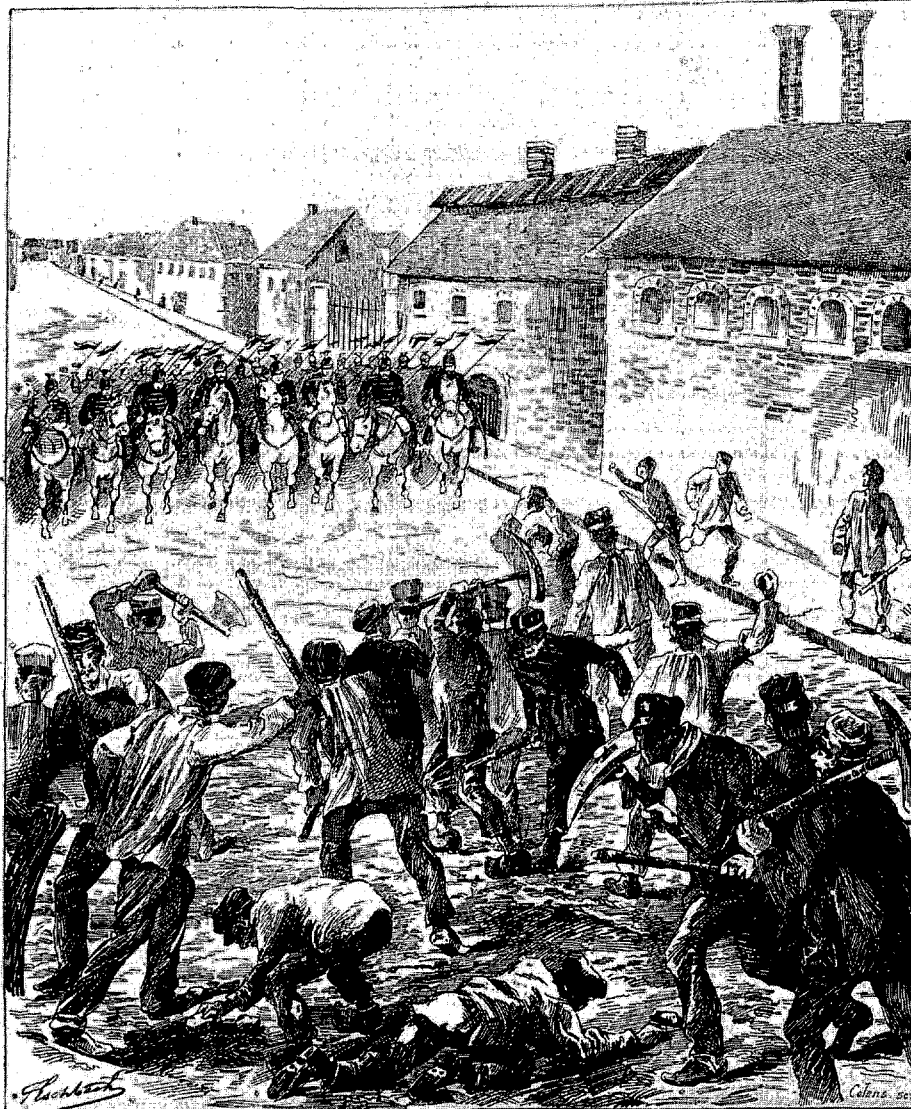
En vente dans toutes les bibliothèques des chemins de fer
 et dans les kiosques de toutes les villes du pays

Pour les annonces et les réclames, s'adresser au bureau du journal
 et à l'Office de Publicité, 10, rue de la Madeleine, à Bruxelles.

VOLUME I

N° 28 - 11 avril 1886

ADMINISTRATION ET BUREAUX :
 BRUXELLES, 18, rue de la Madeleine,
 Directeur : Tinfo SPÉE.

LES GRÉVISTES À LA VERRETERIE MONSEU-A-ROUX

"Over heel Wallonië huilde de revolutie"

(VdW 7, 397; Minderaa 1942:98) dan weer in 1889 (1942:99) heeft gesitueerd. In werkelijkheid is er in die jaren geen grote staking geweest. Wel was er in 1886 een "heroplevende stakingsactiviteit" (Vanschoenbeek 1995:25).

In de Sleepstraat 40 (vroeger Slijpstraat), dus niet ver van het ouderlijk huis van Van de Woestijne, hield Jean of Jan de Wolf, bijgenaamd Amnestie ⁽¹⁷⁾, in augustus 1894 café Amnestie open. Voorheen was het kortstondig op de Vrijdagmarkt gevestigd. "De 'chimiste' Jean Arendsen de Wolf, geboren in Vlissingen in 1854, was in juli 1889 uit Den Haag naar België gekomen" (Vanschoenbeek 1995:184). Zoals andere Nederlandse anarchisten had hij gestudeerd en betekende hij op die manier een broodnodige versterking voor de Gentse arbeidersmilitanten. Hij onderhield zoals meer van zijn landgenoten ook contacten met Domela Nieuwenhuis, die Guy Vanschoenbeek "[...] zowat de biechtvader van de anarchiserende oppositie binnen de partij" noemde (1995:174). "In 1894 brak De Wolf echter met de BWP en opende café Amnestie aan de Vrijdagmarkt, dat het trefpunt werd van de anarchistische Vrije Groep De Fakkel en de Revolutionaire Jonge Wacht. In september 1894 vertrok hij echter uit het land en daarmee verdween ook die anarchistische oppositie" (1995:184). Moulaert (1995:193) geeft 1893 voor de breuk met de BWP.

Het is niet onwaarschijnlijk dat een anarchistisch café in de straat waar de Van de Woestijnes woonden, enige deining in de goedburgerlijke familie veroorzaakt heeft. In zijn opstel over Jules de Bruycker schrijft hij over een "[...] kraaknet herbergje, waar een dik en door-braaf man, die de waard was, en veel had omgegaan met de 'compagnons' van Frankrijk en elders, vertelde van hunne theorieën, hunne wederwaardigheden en hunne gevangenissen" (VdW 4, 897). Is deze herberg te vereenzelvigen met die van Amnestie? En kan Van de Woestijne café en herber-

gier gekend hebben, als de man al in 1894 het land verliet? Het is gezien de sociale controle die van zijn ouderlijk milieu uitging, niet waarschijnlijk dat hij op de leeftijd van zestien jaar zo'n café binnengestapt is. Bovendien dateerde, zoals ik zonet heb aangetoond, zijn kennismaking met het anarchisme van latere datum.

Romanpersonage

In *De Leemen Torens* geeft Van de Woestijne - die als ik-verteller optreedt - een korte biografie, schetst hij een portret en geeft hij een toespraak weer van Jan Vermeire, "[...] die destijds zich-zelf Amnestie had gedoopt" (VdW 7, 391). Met bewondering spreekt hij over "[...] dezen opbouwenden anarchist, een apostel, een échte, een gezalfde van zijn God" (7, 392). Hij regeerde oppermachtig over "[...] de massa der Gentsche werklui, der driekwart-honderd-duizend werklui die, einde der jaren tachtig, meer dan ooit in oproerige stemming verkeerden. Het Gentsche socialisme, dat zich steeds zoo grandioos-organiseerend, zoo doordrijvend-practisch heeft betoond, verhief, na een eerste ontwikkelingsperiode, in zijn jong machtbesef bral en overmoedig het hoofd. Voor het eerst schudde zijn handelens-tukke hand aan den socialen boom; voor het eerst kraakte deze tot in zijne wortelen. De maatschappelijke strijd was aangebonden, met de onstuimigheid van alle begin. En niet te Gent alleen: over heel Wallonië huilde de revolutie, die rochelend te Charleroy in bloed werd gesmoord" (7, 392-393; romein van mij, HV). Van de Woestijne zou zelf als "[...] achtjarig knaapje" (7, 394), dus in 1886 (!), de angst van de burgerij voor de opstand opgesnoven hebben. "De gemeenteraad hokte samen op het stadhuis als een haas in zijn hol" (7, 394). Zijn vader zou in het najaar, toen een wekenlange staking de stad lamlegde, als garde-civique 's avonds op pad moeten hebben (7, 395). Het is duidelijk dat Van de Woestijne in zijn tijdsroman verschillende gebeurtenissen en tijd-

stippen door elkaar haalt om een van kruitdamp walmende schildering te kunnen geven. Het is hem om het 'effect' te doen, niet om historische getrouwheid. Dit illustreert nogmaals dat romans zeer gevaarlijke bronnen van historische kennis zijn, zeker als ze zo lang na datum geschreven zijn.

In Gent was er op het *"einde van de jaren tachtig"* geen bijzonder grote stakingsactiviteit. Wel waren er in 1886, zoals gezegd, stakingen en was er een optocht van hongerige werklozen in het begin van 1891. Een belegering van het stadhuis vond niet te Gent, maar wel te Luik plaats in het roerige jaar 1886, toen Wagener uitriep *"La faim justifie le vol et le pillage"*. De beroering vanaf 25 maart in de streek rond Charleroi eindigde met de dood van veertien of vijftien manifestanten te Roux (Deneckere 1997:236-237 en Moulaert 1995:75).

Merkwaardig is dat de verteller van *De Leemen Torens* begrip heeft voor de plundering, na weken staking, van de bakkerswinkels, onder het roepen van *"Bruud of Duud!"* (VdW 7, 396). Hij spreekt nergens uitdrukkelijk zijn afkeer uit voor de aanslagen van de anarchisten en hij overdrijft hun aanhang. Deze relatief positieve voorstelling bewijst dat Van de Woestijne's romanesk verslag hoegenaamd geen afrekening met zijn eigen verleden is. Wel erkent de verteller teruggekeerd te zijn tot de stand, de burgerij, waartoe hij behoorde (7, 399-400). Hij zal het ook nog van Amnestie als verwijt te horen krijgen (7, 413).

Historisch correct is zeker de onenigheid tussen socialisten en anarchisten, die de verteller terloops suggereert: *"Nog vóór den tijd van het geweldig [gewelddadig] anarchisme der jaren negentig gevoed, doorkneet met de half-verduwde theorieën van een Proud'hon, blakend voor de droomen van een Fourier die bij hem gloeiënde koorts werden, was hij een dwepende geworden,*

die zich weldra in het collectivistisch socialisme en bij de organisatorische voortvarendheid, die hem gepeuter leek, der Gentsche socialisten maar half thuis kon gevoelen" (7, 397).

De toenemende organisatie van het Gentse socialisme is door Van de Woestijne eveneens juist waargenomen. De verteller beschrijft hoe Amnestie na vijf jaar gevangenis voelt dat hij er niet meer bijhoort: *"In die korte spanne tijds had het steeds-in-macht-toenemende Gentsche socialisme zich geordend; de werkgevers hadden toegevingen gedaan; de werklui, van nature arbeidzaam, waren, bij de herinnering aan de geleden ontberingen, inschikkelijker geworden"* (7, 397).

Bij het wat hyperbolische portret dat Van de Woestijne van Amnestie schildert valt vooral de knuppel op die Amnestie onafscheidelijk bij zich houdt (7, 398; 402; vgl. 7, 635): *"Een dik, grauw-flets gelaat dat aangewreten was door een borsteligen stoppelbaard tot bij de oogen, welke tuurden, klein maar vinnig, onder de streuvelig-zwarte brauwen, achter de glazen van een gebarsten lorgnet. Hij droeg een zwarten kiel, gelijk aan dezen der slagers die naar den veemarkt gaan. Zijne harige vuisten omknelden een knuppel, die hem nooit verliet; want hij leek, hij die alles dorst zeggen, den vreesachtigste der menschen"* (7, 398). Op de fiches van de romanpersonages die Van de Woestijne en Teirlinck ten behoeve van elkaar hadden gemaakt, wordt Amnestie nog enigszins anders beschreven: *"Jan Vermeire, gezegd Amnestie, 55 jaar. Vroeger uit de socialistische partij gezet door Anseele. Maar heeft enorm invloed behouden op het volk. Groote ronden kop, vol bruin haar en baard. Een pince-nez met blauwe glazen en dik lint. Zwaar lichaam, gekleed met een blauwen kiel, als een beestenkoopman. Groote haarige handen met vuile nagels. Brusk, maar gevoelig als een kind. Weent gemakkelijk"* (AMVC, T 176/H, 88.357, fiche 5). Zwarte of blauwe kiel, Oscar de Swaef bevestigt dat het beeld dat Van de Woestijne van Amnestie

geeft, historisch klopt: "Mijn vader, Eugeen De Swaef, die zijn jeugd te Gent heeft doorgebracht, heeft vaak Amnestie gezien en bevestigde mij, dat het beeld, dat Van de Woestijne van die idealist heeft opgehangen, beantwoordt aan de werkelijkheid" (De Swaef 1953:14) ⁽¹⁸⁾.

Van de Woestijnes schildering van de weg naar het duistere, unheimliche oord waar Amnestie zijn toespraak houdt, is een prachtig voorbeeld van zijn stemmingskunst. Meer dan eens heeft hij zich in zijn werk aan een schildering van de dode stad Gent gewaagd, zoals zijn Franstalige generatiegenoot Franz Hellens dat vóór hem had gedaan. Plaats van de samenkomst is "[...] het 'Spiegelhof' ⁽¹⁹⁾, een voormalige danszaal, thans niet veel beter dan puin, vlak over de grootste weverij der stad gelegen, waar duizenden en duizenden werklieden dag en nacht aan den arbeid waren" (VdW 7, 401).

Dan volgt een felle antimilitaristische, antinationalistische en antiklerikale toespraak van Amnestie. Tegenover het verbeestelijkende leger en het verdedigen van een illusoir iets als het vaderland stelt hij het eenvoudig menszijn: "Mensch te zijn, eenvoudig een mensch: ach, ik weet het wel, het heeft zoo heel veel niet te betekenen, het is zoo heel waard niet dat men het beleven zou! Maar... Men leeft nu eenmaal, niet waar? En wij zijn toch allen menschen en wij zijn het zelfs allen op eendere wijze! Er zijn er die naar de kerken loopen, ja, en anderen loopen bij de wijven. Zij vreten en zij vrijen. Zij vreten God, en zij sterven van den honger misschien; zij vreten 't vleesch van de beesten, en zij barsten open gelijk een beest. Zij vrijen met Onze Lieve Vrouw, of zij vrijen met een vrouwmensch, en - ze zijn in de twee gevallen bedrogen" (7, 405).

Op het eind van zijn rede aarzelt Amnestie om openlijk tot desertie op te roepen. Elkeen moet voor zichzelf uitmaken wat hij gaat doen. Amnestie erkent dat hij zelf "[...] niet meer [kan] gebieden" (7, 413). Hier zit iets van het stand-

punt van Van de Woestijne in. Met de eenzame, geïsoleerde positie van Amnestie wil Van de Woestijne illustreren hoe onvruchtbaar het anarchisme eigenlijk is.

De toespraak is geënt op de situatie vlak voor de Eerste Wereldoorlog, toen er bij herhaling debatten over de legerhervorming werden gevoerd ⁽²⁰⁾. Historisch bekend en verklaarbaar, maar toch merkwaardig om vast te stellen is dat de socialistten zich de kampioenen toonden in de verdediging van een sterker leger. Amnestie maakt daar een toespeling op (7, 403-404).

Voor het overige getuigt de redevoering van Amnestie van Van de Woestijnes verbazende inlevingsvermogen in de ongebolsterde taal en geest van een volksmenner. De dichter heeft als politiek verslaggever talrijke redevoeringen (bijvoorbeeld van Anseele) bijgewoond die hem geïnspireerd kunnen hebben. Het is echter onwaarschijnlijk dat hij bij de toespraak een model voor ogen had. We moeten de redevoering volledig op rekening van Van de Woestijne schrijven en we mogen vooral in die passages die pleiten voor de "[...] vrijheid en de onbaatzuchtige menselijkheid" (7, 410), de visie van de schrijver herkennen. In Amnesties afkeer van de oorlog legt hij het antimilitarisme uit zijn eigen jeugd en zijn afschuw voor wat hij net met de inval van de Duitsers heeft meegemaakt. De speech is dus een curieus mengsel van opvattingen waar Van de Woestijne het mee eens en oneens is.

Model

Op de fiches voor *De Leemen Torens* wordt Amnestie niet, zoals andere romanpersonages die vooral uit het culturele of sociale veld afkomstig zijn, gelijkgesteld met een bepaalde reële persoon. Op grond van een brief van Leo Picard aan Willem Pée identificeert P. de Leeuw Amnestie echter met de Gentse socialist Ferdinand

Hardijns (De Leeuw 1990:277). Deze Hardijns was de zoon van een postbode (en dus niet van een ploter zoals Amnestie in *De Leemen Torens*), journalist van *Vooruit* en gemeenteraadslid van Gent⁽²¹⁾. Hij zou ook model hebben gestaan voor Buysses Jan Kappuijns in *'n Leeuw van Vlaanderen* (Vanschoenbeek 1995:249). De Leeuw heeft voor de identificatie Amnestie-Hardijns zo zijn redenen, die echter "[...] *al te zeer tot de privé-sfeer [behoren] om te worden ontsluit*" (De Leeuw 1990:277)⁽²²⁾. Dat Amnestie karaktertrekken of uiterlijkheden van deze Hardijns bezit, mogen we grif aannemen. De meeste personages, zeker de belangrijkste, zijn immers composietfiguren: ze zijn samengesteld uit verschillende personen, die zelfs in verschillende tijden leefden. Karakters die niet satirisch worden opgevoerd of vermeld, dragen hun echte naam (Frans van Cauwelaert bijvoorbeeld). Amnestie is dan weer een bijnaam die naar een historische figuur verwijst, zonder dat het romanpersonage volledig met die figuur overeenkomt. Omdat het personage Amnestie trekken vertoont van zoveel verschillende personen - de reële Amnestie (Jan de Wolf), Hardijns en misschien ook Anseele - lag het niet voor de hand dat Van de Woestijne hem op de fiches zou identificeren met één figuur, bijvoorbeeld Hardijns.

Van de Woestijne zal Hardijns wel gekend hebben, maar deze zal het zeker niet geweest zijn die, zoals in *De Leemen Torens* over Amnestie verteld wordt, teruggekeerd uit de gevangenis zich van de grote massa had afgekeerd en de kunstenaars onderwees. "Wij wisten heel wat meer dan hij, ook van de revolutionaire schriften die zijne lievelingsboeken waren. Wij hadden allang Multatuli achter den rug: voor hem nog lievelingslectuur, al was ze hem wat tam. Maar wij luisterden naar zijn commentariën, die alles wonderbaar wisten te belevendigen, gedrenkt als ze waren met het beste dat woelde en wentelde in zijn

groot menschenhart. En aldus, Herman, was hij ons werkelijk zeer lief" (7, 399). Meer dan op de verteller had Amnestie vooral impact op de "[...] zelfstandige werkers" (7, 399). "Zoo vormde hij ze tot iets als eene geestelijke aristocratie: wij zelf konden er meê omgaan als met gelijken, en het verruimde onze menschenliefde, waar hij zich het hart van noemen mocht" (7, 399). Het is vooral deze diepe menselijkheid die de verteller in Amnestie liefheeft (vgl. 7, 407). Ook al neemt hij afstand van dat in zijn rede "[...] wat wij noodzakelijk vervalscht en op zijn minst eenzijdig, oppervlakkig en tendentiëus moesten vinden" (7, 407).

'De Fakkel'

In *De Leemen Torens* is er tevens sprake van het door Amnestie gestichte blad *De Toorts*, waarmee Maarten de Mensch en Hilarion de Maegdeleer - met wie zoals bekend Georges Minne en Valerius de Saedeleer worden aangeduid - colporteerden (7, 397-398). "Door deze beiden kwamen wij studenten, bekeerd door Tolstoj, Kropotkine en Stirner, gegalvaniseerd zelfs door een Jean Grave en zijne eenvoudig-brede mensche-lijkheid, met Amnestie in aanraking" (7, 398). De twee jonge kunstenaars, volgelingen van Amnestie, "[...] walgden voor de socialistischen dwang, voor den onafhankelijkheid-knevelenden tucht die heerschte over de scharen van 'Vooruit'" (7, 398). De Maegdeleer werd op zekere avond gevonden "[...] badend in zijn bloed op den drempel van een socialistisch lokaal: de georganiseerde werklieden hadden het hem kwalijk genomen, dat hij onder hen 'De Toorts' was komen venten..." (7, 398)

Het is niet moeilijk om hier de zinspeling te vatten op het blad *De Fakkel*⁽²³⁾, dat bestond van 28 januari 1894 tot 28 oktober 1894. De redactie, administratie en uitgever (Jozef Drieghe) waren zoals het café Amnestie ook eerst op de Vrijdagmarkt en vanaf 5 augustus in de Sleepstraat gevestigd. Van de Woestijne

noemt Minne, De Saedeleer en *De Fakkel* overigens met name in zijn interview met d'Oliveira. "Die gingen zoo ver dat zij wilden stelen om d'arme menschen hetgeen hun diefstal opbracht te gaan uitdeelen. Zij gingen ook dagbladen op straat verkoopen en bij iederen 'Fakkel' dien zij verkochten, kregen zij een slag op hun kop" (d'Oliveira 1920:36).

Het verschil in tijd tussen 1894, het enige verschijningsjaar van *De Fakkel*, en de tijd toen Van de Woestijne in De Praetere atelier in het Patershol conspireerde (ca. 1897), wijst erop dat Van de Woestijne dit verhaal waarschijnlijk alleen maar kende van aan het haardvuur, als mondelinge overlevering. Vermoedelijk is dus ook de herinnering aan de herbergier slechts 'oral history'. Bovendien verklaart het feit dat die heroïsche tijd uit 1894 dateert, waarom onder de lezers met *De Fakkel* De Praetere niet wordt genoemd. Naar eigen zeggen leerde De Praetere Minne en De Saedeleer pas in 1895 kennen (Durnez 1995:73). Te laat dus om nog Amnestie gekend te hebben.

Dreyfus

Het is zeer onwaarschijnlijk dat Van de Woestijne banden heeft gehad met anarchistische arbeiders en buiten het artistiek-intellectuele milieu is getreden. Hij nam deel aan een mode, zoals rechtgeaarde kunstzinnigen zich vandaag de dag tot het ecologisme bekennen. Het best blijkt dat uit zijn houding ten opzichte van de tijdschriften *Ontwaking* en *Onze Vlagge*. De briefwisselingen met Lode Baekelmans, Jan Eelen en Victor Ressler documenteren zijn aarzeling om mee te werken aan die bladen. Zo vorderde Van de Woestijne "[...] onder een nerveuze geestestoestand" eerst zijn abonnementsgeld voor *Ontwaking* terug (briefkaart aan Jan Eelen van 4 april 1896). Daarop excuseerde hij

zich bij Eelen, met de woorden: "Ge weet hoezeer ik uwe denkbeelden deel, hoezeer uw streven het mijne is: mijne medewerking aan het ons beiden zoo dierbaar 'Van Nu en Straks' is, dunkt me, daarvan een doorslagend bewijs" (brief van 25 april). Op vraag van Eelen zond hij vijf dagen later - vermoedelijk als een vorm van goodwill - het eerste van de twee gedichten die hij zou bijdragen. Tot die twee gedichten, *Beeldliedeken* en *Sonnet*, bleef Van de Woestijne medewerking aan *Ontwaking* (eerste reeks van twaalf nummers, van 1 april tot 1 december 1896) beperkt.

Voor *Onze Vlagge* (één jaargang met twintig afleveringen van 1 december 1897 tot juni 1899) beloofde Van de Woestijne in mei, in een brief aan De Meyere (R64 en DB80), aanvankelijk een vertaling van Aeschylus. Maar het zou nog lang duren voor hij effectief iets stuurde. Eerst vroeg hij aan Baekelmans wegens examens uitstel tot augustus voor de bijdrage die hij zou leveren over *Het leven der Symbolen*. In één adem stelde hij nog een resumé andere artikelen voor de daaropvolgende vier maanden in het vooruitzicht. Hij voegde er tevens aan toe dat het eerste nummer van "[...] mag ik zeggen: onze? Vlagge" hem zeer beviel. Hij wacht vol ongeduld op het verschijnen van *Onze Vlagge*, schreef hij daarop in een brief van [begin september?] 1897 aan De Meyere (R77 en DB150). Hij vroeg dan wegens examens andermaal uitstel aan Baekelmans, dit keer tot half oktober (brief vóór 12 september). Maar in een volgende brief aan Baekelmans, d.d. [oktober?] '97, herhaalde hij: "Ik ben gelukkig dat de 'Vlagge' weldra geheschen wordt". Tegelijk beloofde hij nog eens een opstel en zijn Aeschylus-vertaling.

Half november echter besloot hij - zo meldde hij aan De Meyere - niet mee te werken (R76 en DB114). Hij lichtte dit besluit toe in een brief aan Baekelmans van 26 december: "Ie

Ik weet niet of Dreyfus onschuldig is.

Ik weet niet of Esterhazy schuldig is.

Ik weet alleen door welke menschen de eerste veroordeeld, de tweede verdedigd is: groot horloge-werk, en de Pellieux windt het op of laat het stil-vallen naar 't hem belieft; alleen zijn er wielekens in verroest, die het roest aan andere wielekens meêdeelen, en weigeren voort te draaien, en de andere in hun gedraai belemmeren, niet tegenstaaande al de olie die de Fransche Staat en 't Fransche volk er op gieten; - arm Fransch volk dat zóoveel van mekaniek speelgoed houdt, dat het zelfs niet ziet hoe het gedetraqueerd is, en vergeet dat zoo'n uurwerk toch nooit het juiste uur zal wijzen; - arm Fransch volk dat zich heel kwaad ging maken als Zola het ding eens van dichtbij ging bezien en, met woorden uit zijn verontwaardigd hart, verklaarde: 't Is heelemaal in de war; - arm Fransch volk dat den Croquemitaine-de Pellieux die het met een oorlog bedreigt, nog toejuicht; - arm Fransch volk dat bravo! aan het gerecht toeroept, dat nooit rotter gebleken heeft; dat gerecht dat de kuiperijen van het Etat-Major bekrachtigd heeft door zijne goedkeuring; dat een man veroordeelde omdat hij opgekomen was tegen eene monstrueuze geding-voering, - veroordeelde, omdat die geding-voering geleid was geworden door leden van den hooger en leger-staf: dubbele vilénie voor het gerecht; dubbele overwinning van het oppermachtige leger. Knieval onder den dreigende degen, en, op de bukkende nekken, de stalen spoor der laars. Onderwerping aan 't bral gebod: Cedant togae armis. Openlijke bekentenis: het leger leidt den Staat, en bijna smeeken: het blijve ons leiden...

Ik geloof dat we eerst en vooral Zola dáarvoor moeten bedanken, dat hij, in den loop van 't proces, ons en iedereen tastbaar bewezen heeft dat we gelijk hadden te denken: de laatste cariatide van de moderne staten (want allen zijn op den zelfden leest geschoeid als Frankrijk) is het Militarisme, en het ondermijnen van het Militarisme heeft als onvermijdelijk gevolg: het ineenstorten van den huidigen toestand der zaken. Men trekke conclusies, in welken zin ook.

omdat ik aan me zelf twijfelde, voor 't geen aanging het fabrikeeren van artiekels; 2e omdat ik, sedert korten tijd het bewustzijn had gekregen dat ik weldra, door studie die ik doe en ervaringen die ik opdeed, op een terrein zou komen, en wellicht reeds stond, dat me nogal ver verwijderde van den huidige toestand." Vooral op dat laatste, het keerpunt waarop hij stond, insisterde hij. Ik kom daar zo meteen op terug.

Het lijkt alsof Van de Woestijne de crisis heeft overwonnen, want zijn medewerking werd toch substantieel in het eerste halfjaar van 1898. Mogelijk was dat echter een compensatie voor de advertentie die *Onze Vlagge* plaatste voor zijn eigen bibliotheekblad *Werk*. Een bijzondere plaats onder Van de Woestijnes bijdragen neemt zijn antwoord in op een enquête over *J'accuse* van Zola (VdW 1898a). Daaruit spreekt naast openlijk antisemitisme vooral antimilitarisme. Van de Woestijne wierf ook abonneementen voor *Onze Vlagge*. Aan de tweede helft van de jaargang werkte hij echter niet meer mee. Later, in 1900, stuurde hij wel nog twee *Korte zangen* aan het zuiver literaire *Alvoorder* van de ex-Vlagger Lode Baekelmans, een tijdschrift dat maar een kort leven beschoren was en met een nieuwe reeks van *Ontwaking* polemiseerde. Aan die tweede reeks van *Ontwaking*, die startte in 1901, opnieuw door Ressler werd beziel en openlijk anarchistisch was, heeft Van de Woestijne niet meegewerkt. Hij had toen al lang zijn wilde haren verloren⁽²⁴⁾.

A quoi bon?

De peripetieën in Van de Woestijnes verhouding tot de Antwerpse groep maken enigszins duidelijk hoe lang zijn gedweep met het anarchisme heeft geduurd. Zijn medewerking aan *Ontwaking* en aan de voorbereiding van *Onze Vlagge* valt samen met zijn enthousiasme voor

de Zwarte Vlag. Die geestdrift kreeg hem dus pas goed in haar greep op een moment dat Vermeylen die van hem al bijna verloren had. Er kwam een einde aan toen hij net als deze het anarchisme als stelsel ging verwerpen. Hij reageerde op het meinummer van VNS in 1898 met de schampere woorden: "Het ding over Bakunin [van Max Nettlau] lees ik niet. Ik lees geene sociologie meer. Als ik er lees, val ik in 't slaap. Overigens, al[s] die stelsels ontnemen mij mijn vastheid" (R90 en DB105).

In de reeds vermelde brief aan Baekelmans van 26 december 1897 schreef hij: "[...] nóg ben ik anarchist, maar voel me daarnaast Christen, en heb de overtuiging dat niets het Christendom zal overvleugelen of er eens zal mee gelijk staan, gelijk Vermeylen zei. Ik denk: 'gelukkig hij die zeggen mag: ik geloof in God, den Vader.' - Ik weet overigens dat ik de eenige niet ben die op dit standpunt staat, en dat er nog velen zullen opkomen". Van de Woestijne had "de stroomingen in de hoogten"⁽²⁵⁾ en niet langer die in de diepte gevoeld. Voor de rest van zijn leven zou hij een gelovige blijven en op het einde werd hij zelfs weer orthodox katholiek. In 1905 kon hij echter nog in een brief aan de katholiek Karel van den Oever van leer trekken tegen orthodox-katholieke tijdschriften: "Mijn katholicisme is, helaas, niet geheel orthodox [...]. Wat ga ik, anarchist (jawel, niettegenstaande mijn katholicisme) doen in het midden van die schoolse discipline?" (VdW 1985:156). Wellicht was er dus iets blijven vonken van het oude vuur toen hij aan het begin van deze eeuw als bohémien in het dorpje Latem leefde. De culturele kring van Open Wegen - opgericht in 1902 - discussieerde er over "[...] revolutie, van Anseele, van Tjeef Ardyns [Ferdinand Hardijns], van Van Beveren en van anderen nog" (G. van de Woestijne 1979:115). Toch is het twijfelachtig of de fakkel toen nog echt brandde, zowel bij Van de Woestijne als bij zijn generatiegenoten. De vroegere anar-

chisten waren allen andere wegen opgegaan. In een artikel van 22 december 1908 over de schilder Degouves de Nuncques schrijft de dichter: "Enkelen, toen de roem gekomen is, zijn teruggekeerd tot de burgemaatschappij die ze zoo-
 zeer hadden verfoeid; weer anderen hebben het gedacht met het gevoel van 'à quoi bon?', hier en daar is er eene, die 't eenige heil terug heeft gevonden in den schoot der Kerk, terwijl anderen zich, zonder bepaald formalistisch gelooven, troost zoeken in evangelische gevoelens. Allen hebben echter uit den ouden strijd de macht der persoonlijke, individualistische uitdrukking behouden" (VdW II, 620). Dat zij nooit volledig in de schapenstal teruggekeerd zijn, beklemtoont Van de Woestijne telkens weer: "Wij werden, als iedereen, opnieuw 'bourgeois'. We werden het echter voorzien van het tegen-gif dat voor de leelijke dingen van vroeger moest vrij-waren" (VdW 4, 930). Daarom is anarchisme voor hem nooit een scheldwoord geworden: hij spreekt tegen d'Oliveira tweemaal van de "[...] aristocratisch-anarchistische [tegenbeweging die er zou komen als] de proletarische-gemeenschappelijke stijl" (d'Oliveira 1920:47, vgl. 1920:42) mainstream zou worden.

Anarchisme staat voor zowel de jonge als latere Van de Woestijne - zoals ook voor de vroege Vermeylen - voor individualisme en vrijheid, dat wat hij later meermaals liberalisme is gaan noemen. Men zou Van de Woestijnes latere politieke opvattingen dan ook sociaal-liberalistisch kunnen noemen. Het individu moet zich vrij kunnen ontplooiën binnen een gemeenschap. In een notitie van 29 juni 1918 voor de nooit voltooide roman *Epibasis* schrijft hij: "Ons liberalisme leidde van-zelf tot anarchisme: het laat heel goed eerbied voor andermans wil en wens toe. Er is een liberalisme denkbaar, waar de algemeene wil de aanpassing van den persoonlijke wil eischt, zonder daarom iets aan dien wil te kort te doen; waar de persoonlijke wil zich met al zijne krachten

ontplooit in de atmosfeer van den algemeenen wil (Kantiaansch ideaal: elke daad een voorbeeld voor het algemeen, wat een algemeen ideaal vooronderstelt). Dit behoeft geen staatsocialisme te worden die den persoonlijke wil breekt" (VdW 3, 1045). Van de Woestijne meent dat "[...] evenwicht alleen van alle bestanddeelen der sociale orde [...] de goede werking van de staatsinstelling verzekert" (VdW II, 619). Het is een klassieke matiging die hij ook in zijn poëtica voorstaat.

Rest de vraag hoe diep Van de Woestijnes kennis van het anarchisme geweest is. Op geen enkele bladzijde van zijn werk blijkt dat hij meer dan de titel van een revolutionair boek heeft gelezen. In zijn verhaal *Christophorus*, dat zowat zijn eigen geestelijke ontwikkeling verbeeldt, refereert hij impliciet aan Nietzsches *Jenseits von Gut und Böse* en *Wille zur Macht*, maar uit niets valt op te maken of hij diens boeken ook werkelijk gelezen heeft. Uit heel het exposé van de filosoof-molenaar waarin die verwijzingen voorkomen, blijkt geenszins dat Van de Woestijne van het anarchisme theoretische kennis had. En overal waar hij in zijn essays en kritieken sprak over die "[...] gevaarlijke utopie" (VdW 6, 15) die de anarchisten aankleefden, bleef hij steken in heel algemene beschouwingen. Van de Woestijne bezat als het ware een intuïtieve kennis van hun idealen.

Bibliografie

- L. BAEKELMANS, *De mannen van Elck wat wils*, Amsterdam: Van Kampen & Zoon, z.j.[1924].
- J. BEL, De droomers van Wagenvoort. Anarchisme en mystiek in het fin-de-siècle. In: *Literatuur*, 6(1989), pp. 214-221.
- F. BOENDERS, "Maar de kunst, smeerpap, de kunst!" Over kunstopruijing en kunstverruiming, kunst der vrijheid en vrije kunst. In: F. DE CRITS (red.), *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*, Antwerpen-Baarn: Houtekiet, 1993, pp. 117-142.

- A. CAPITEYN, e.a., *Gentse torens achter rook van schoorstenen*, Gent: Dienst voor Kulturele Zaken, 1983.
- DBF, *Dictionnaire de Biographie Française*, Paris: Librairie Letouzey et Ané; tome treizième, 1975; tome seizième, 1985; tome dix-septième, 1989.
- E. DE BOM, *Nieuw Vlaanderen*, Brussel-Amsterdam: De Wilde Roos-ontwikkeling, 1925; De Nederlandse auteur Nico van Suchtelen. In: *Verslagen en medeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde*, november-december, 1942, pp. 605-619.
- P. DE LEEUW, De Leemen Torens van Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne: een 'sleutelroman'? In: *Spiegel der Letteren*, 32(1990)4, pp. 261-282.
- P. DELSEMME, Le cosmopolitisme littéraire à l'époque de Paul Gérardy à travers La Société nouvelle, revue internationale (1e série, 1884-1897). In: J.M. HEUR en A. NIVELLE (eds.), *Autour de Paul Gérardy*, Liège, 1984, pp. 101-120.
- G. DENECKERE, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen-Baarn-Gent: AMSAB-Hadewijch, 1997.
- A. DE RIDDER, Bij Karel van de Woestijne (Eene reportage-studie). In: *Onze schrijvers geschetst in hun leven en werken 2 (Vlaamse Schrijvers)*, Baarn: Hollandia-Drukkerij, 1909, pp. 68-94.
- G. DESEYN, *Het anarchisme te Gent in de 19de eeuw*, Gent: Libertaire studiegroep, 1987.
- E. D'OLIVEIRA, *De mannen van '80 aan het woord. Een onderzoek naar enkele beginselen van de 'Nieuwe Gids'-school*, derde druk, Amsterdam, 1920.
- E. DURNEZ en M. SOMERS (eds.), *Latemse memoires. Herinneringen van Mevrouw Karel van de Woestijne en Julius de Praetere*, Antwerpen-Baarn: Hadewijch, 1995.
- M. HANOT, Invloed van Stirner in het jeugdwerk van August Vermeylen. In: *Dietsche Warande en Belfort*, (1956)5, pp. 286-294.
- E. HERBERT, *The Artists and Social Reform in France and Belgium, 1885-1898*, New Haven: Yale Historical Publications, Miscellany 74, 1961.
- G. IMANSE en J. STEEN, Achtergronden van het Symbolisme. In: *Kunstenaren der idee. Symbolistische tendensen in Nederland ca. 1880-1930*, cat. tent. Haags Gemeentemuseum, 1978, pp. 21-35.
- P. MINDERAA, *Karel van de Woestijne. Zijn leven en werken*, Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1942.
- J. MONFRIER, Symbolisme et anarchie. In: *Revue d'histoire littéraire de France*, 65(1965), pp. 233-238.
- J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910. Deel II. Een anarchisme van vlaamsgezinde, vrijzinnige jongeren te Antwerpen 1894-1910*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1979; *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*, Berchem: Epo, 1981, (1986²); *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, Leuven: Davidsfonds, 1995.
- L. PICARD, Nederlandse Letteren. De Leemens Torens als historisch document. In: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 12(1958)3, pp. 309-318.
- B. POLAK, Het anarchisme. In: *Het Fin-de-Siècle in de Nederlandse schilderkunst. De symbolistische beweging 1890-1900*, Utrechtse bijdragen tot de kunstgeschiedenis nr.4, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1955, pp. 80-83.
- J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900*, Amsterdam: Querido, 1967.
- M. RUTTEN, *Het proza van Karel van de Woestijne*, Liège-Paris: Faculté de Philosophie et Lettres, Société d'Éditions Les belles Lettres, 1959.
- G. SCHAMELHOUT, Uit de jaren 1892-1901. In: *Gedenkboek A. Vermeylen*, 1932, pp. 111-116.
- M. SOMERS (red.), *Karel van de Woestijne 1878-1929*. Tentoonstellingscatalogus, met een inleiding door Albert Westerlinck en chronologisch raamwerk door prof. em. M. Rutten, Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1979.
- H. SPELIERS, *Dag Streuvels. 'Ik ken den weg alleen'*, Leuven: Kritak, 1994.
- H. TEIRLINCK, Getuigenis bij het ontstaan van de Lemen Torens. In: *K. van de Woestijne, Verzameld Werk, Zevende deel*, Brussel: Manteau, 1948, pp.V-XXIX en In: H. TEIRLINCK, *Verzameld Werk*, pp.XXV-XLVI; *Vijfde deel. De Lemen Torens in samenwerking met Karel van de Woestijne*, samengesteld en van aantekeningen voorzien 'door prof. dr. Willem Pée met medewerking van prof. dr. A. van Elslander, Brussel: Manteau, 1965.
- F. TOUSSAINT VAN BOELAERE, *Marginalia bij het leven en het werk van Karel van de Woestijne. Documenten*, Brussel-Rotterdam: Manteau-Nijgh en Van Ditmar, 1944.
- B. TUCHMAN, *De trotse toren. Een portret van de wereld in de jaren 1890-1914*, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1985.
- H. VANDEVOORDE, Onbekend journalistiek werk van Karel van de Woestijne in de NRC. In: *Spiegel der letteren*, 37(1995)1, pp. 44-50.
- G. VAN DE WOESTIJNE, *Karel en ik. Herinneringen*, Brussel-Amsterdam: Elsevier-Manteau, 1979.

- K. VAN DE WOESTIJNE, Antwoord op het "Enkwest over de daad van Emile Zola". In: *Onze Vlagge. Jong-Vlaamsch Strijdblad*, 1(1898)7, pp. 104-106; [J. A.J.], Boekbeoordeling, Van dichterleven, verzen van Richard de Cneudt [...]. In: *Onze Vlagge*, 1(1898)8, pp. 116-122; *Verzameld werk*, 8 dln., Brussel: Manteau, 1947-1950; *Brieven aan Lode Ontrop*, uitgegeven met een inleiding en aantekeningen van Anne Marie Musschoot, Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie van Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1985; A. DEPRez (red.), *Verzameld journalistiek werk*, 16 dln., Gent: Cultureel Documentatiecentrum, 1986-1995.

- L. VAN DIJCK, J.P. VAN LISSENS en T. SALDIEN (eds.), *Het ontstaan van Van Nu en Straks. Een brieveneditie 1890-1894*, dl.1: teksten, dl.2: annotaties, Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven, (Studia Flandrica, nr.3), 1988.

- A. VAN ELSLANDER, *Cyriel Buysse. Uit zijn Leven en zijn Werk I*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1960.

- G. VAN ISTENDAEL, August Vermeylen en de anarchie. In: F. DE CRITS, *Brussel en [...]*, 1993, pp. 65-80.

- G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen-Baarn-Gent: Hadewijch-AMSAB, 1995.

- A. VERMEYLEN, *De Vlaamsche Letteren van Gezelle tot Heden, derde, om- en bijgewerkte druk van 'Van Gezelle tot Timmermans'*, Amsterdam: Elsevier, 1938 (ook in: *Verzameld werk*, derde deel, 1953); *Verzameld werk*, Brussel: Manteau, 1951-1955.

- R. VERVLiet, Also sprach Dr. Vermeylen. Brieven van August Vermeylen uit Berlijn en Wenen (1894-'96). In: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 25(1972)9, pp. 896-931; *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914*, 2dln, RUG, 1982; *August Vermeylen 1872-1945. Leven en werk*, Brussel: Vrijzinnig Studie, Archief- en Documentatiecentrum (Prominente Vrijzinnigen nr. 6), 1990.

- J. VLASSELAERS, *Literair bewustzijn in Vlaanderen, 1840-1893: een codereconstructie*, Leuven, Universitaire Pers (Symbolae Facultatis litterarium et philosophicae Lovaniensis. Series B; 2), 1985.

- K. WALTERS, *Wagner en Vlaanderen 1844-1914. Cultuurhistorische studie*, Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1983.

- A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing van August Vermeylen*, Antwerpen: C. De Vries-Brouwers, 1958.

Noten

(1) Daarvoor kan de lezer terecht bij respectievelijk Vervliet (1982) en Moulaert (1981 en 1995). Bevlogen portretten van het anarchisme vindt men in het Nederlands bij Romein (1976) en Tuchman (1985). Vooral aan Moulaert en Herbert (1961) ontleen ik gegevens zonder dat dit steeds vermeld wordt.

(2) De brief is volledig afgedrukt in Toussaint (1944: 103-107) en wordt zoals alle andere hier geciteerde brieven bewaard in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven onder de signatuur W 803 B. De brief begint en eindigt met een bespreking van een niet bij name genoemde brok proza van Toussaint, *Studie van drukte*, waartussenin Van de Woestijne zijn poëzieopvattingen uiteenzet. Van de Woestijne verwijst naar dit proza van Toussaint in een brief aan Victor de Meyere, die vermoedelijk in december 1895 geschreven is (Rutten nr.17 en De Bock nr. 16). De brief aan Toussaint is dus vermoedelijk uit die tijd. Voor de brieven aan De Meyere verwijs ik hier respectievelijk naar de nummering die Mathieu Rutten (R) heeft aangebracht in zijn excerpten (AMVC, 803 B) en vóór hem Eugène de Bock (DB), die met potlood de brieven van een cijfer voorzag.

(3) Jean Grave (1854-1939) was de drijvende kracht achter *La Révolte* (1887) en haar opvolger *Les Temps Nouveaux* (1895) (DBF 1985:1100-1101). Hij werd "[...] al eens de paus van het Franse anarchisme genoemd" (Moulaert 1995:142). Sébastien Faure (1858-1942), pacifist. Hij stelde een *Almanach anarchiste* (1892) samen en richtte in 1895 met Louise Michel het weekblad *Le Libéraire* op, waarin hij een pro-Dreyfus-standpunt innam (DBF 1975:770-771). Augustin Hamon (1862-1945), auteur van o.m. *Psychologie de l'anarchiste-socialiste* (1895) (DBF 1989:560-561). Van dit werk verscheen een bespreking in onder andere *Le Mercure de France* (door G. Danville, februari 1896, 17, 275-276). Hamon werkte ook mee aan *La Société Nouvelle* (Delsemme 1984:105).

(4) De latere volkskundige Victor de Meyere (1873-1938) woonde te Boom en verkeerde in de kringen van *Van Nu en Straks*. Zijn briefwisseling met Karel van de Woestijne werd onlangs dankzij de bemiddeling van Peter Theunynck door het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven aangekocht (AMVC, W 803 B). Ik dank Theunynck voor de afschriften van deze belangwekkende brieven die hij mij ter beschikking stelde en voor de suggesties van mogelijke datering. Waar de datering niet vaststaat heb ik die tussen vierkante haakjes gezet; een vraagteken duidt een grotere onzekerheid ervan aan.

(5) Vermeylen gaf in een brief van 26 januari 1895 aan De Bom de raad zich niet bezig te houden

- "[...] met zoo'n domme boeken als die *Anarchisten van Mackay*" (Vervliet 1972:912). Van Mackay verscheen een fragment in vertaling in het Nederlandse blad *Licht en Waarheid* van 18 augustus 1894 (Imanse 1978:23).
- (6) Zie Westerlinck (1958:25). Karel Wauters heeft aan de hand van Vermeylens essays diens kennis aangetoond van de revolutionaire geschriften van Wagner (Wauters 1983a:407 e.v.; vgl. Westerlinck 1958:26). Voor Vermeylen en het anarchisme zie Vervliet (1990:61-68) en ook het ontgoochelende artikel van Van Istendael (1993). Voor Stirner en Vermeylen zie Hanot (1956).
 - (7) De Bom (1925:47): De Bom zag bijvoorbeeld Henry van de Velde met *La conquête du pain* in de hand langs de Meir te Antwerpen lopen. Vermeylen zou met Van de Velde samen het boek gelezen en besproken hebben (interview met R. Herrema in de *Vooruit* van 8 mei 1932; verwijzing in Westerlinck 1958:25-26n1). Zie Van Dijk e.a. voor de reactie van Mesnil op *La conquête du pain* (Van Dijk e.a. 1988b:193).
 - (8) Henry James voerde anarchisten op in zijn roman *Princess Casamassima* (1886) en Joseph Conrad publiceerde in 1906 de novelle *An Anarchist* (Tuchman 1985:596-597). Voor het anarchisme in de Noord-Nederlandse literatuur zie Bel (1989).
 - (9) Dank aan Jan Moulaert voor het gebruik dat ik mocht maken van zijn licentiaatsthesis over het Antwerpse anarchisme (Moulaert 1979).
 - (10) Het Arabische cijfer na de afkorting VdW (Van de Woestijne) verwijst naar het deel van zijn *Verzameld werk*, het Romeinse naar het deel van het *Verzameld journalistiek werk*.
 - (11) Vgl. met de uitspraak van Verlaine die door de kunstenaar Thorn Prikker aan Henri Borel wordt meegedeeld: "*Hij beweerde, wanneer je artiest bent moet je vanzelf anarchist zijn. Als je om je heen de sjappies [pignoufs] ziet, wil je er wel eens een paar van in de lucht zien*" (geciteerd bij Polak 1955:82).
 - (12) Rutten verzwijgt zedig de hoeren.
 - (13) Vergelijk: "*En zoo ook zeiden de fabriekswerkers den dood dien de vleugelwielen om hun lijf wiekten. En de bedelaars toonden hunne wonden. En de boeren zeiden: 'Anderen eten onze velden...'*" (VdW 3, 973).
 - (14) Van de Woestijne was van 1906 tot aan zijn dood correspondent van de *NRC*. Het *Verzameld journalistiek werk* werd - onvolledig (Vandevoorde 1995) - uitgegeven door prof. dr. A. Deprez. Het bevat een schat aan gegevens over de Belgische politiek en het culturele leven, die nog vrijwel onaangeroerd is gebleven.
 - (15) Waarschijnlijk zijn de stakingen te Gent van september 1895 bedoeld. In 1895 waren er ook in februari en november werkonderbrekingen (Deneckere 1997:409).
 - (16) Van de Woestijne spreekt van de "*[...] omwentelingsdagen van '87/'88*" (VdW 7, 397). Prof.dr. W. Pée tekent aan dat het hier wellicht om het jaar 1886 gaat (Teirlinck 1965:865).
 - (17) Inlichtingen over deze "*[...] spijfiguur in het anarchistische Gentse milieu*" (Vanschoenbeek 1995:184) vindt men in Vanschoenbeek (1995) en Moulaert (1995).
 - (18) Met dank aan Wis Geysen van het AMSAB voor het artikel van Oscar De Swaef.
 - (19) W. Pée situeert het Spiegelhof in het begin van de Nieuwe Wandeling (Teirlinck 1965:868). Aan de overkant van het water bevond zich de grote spinnerij La Lys (Capiteyn e.a. 1983:80-81).
 - (20) Zie daarvoor de artikelen over de legerhervorming in het *Verzameld journalistiek werk* (dln. 3 en 6) van Van de Woestijne.
 - (21) Zie over hem Vanschoenbeek (1995:248-251).
 - (22) Het gaat hier vermoedelijk om de dochter van Hardijns. Volgens *De Leemen Torens* zou de dochter van Amnestie, dikke Fiene, een verhouding hebben met Lodewijk de Koninck. Ze verschijnt per vergissing een keer met haar ware naam in de roman. De vader van dikke Fiene, zo weet Picard te vertellen, "*[...] was geenszins een anarchistisch leider, zoals in de roman maar een zeer conformistisch socialist*" (Picard 1958:313).
 - (23) W. Pée noemt naast *De Fakkelt* ook nog *De Lichtstraal*, *De Opstand* en *De kleine Burger* als bladen die oppositie voerden tegen *Vooruit* (Teirlinck 1965:865-866). Van *De Fakkelt*. *Vrij Communistisch Orgaan der Vlaamsche Groepen*, dat tweemaal per maand verscheen, zijn nog enkele zeldzame exemplaren bewaard in het AMSAB, de Gentse Universiteitsbibliotheek, de Koninklijke Bibliotheek Fonds Mertens en de Antwerpse Stadsbibliotheek Fonds Verbouwe (Deseyn 1987). Voor *De Fakkelt* zie ook Capiteyn e.a. (1983:158-159).
 - (24) Rond nieuwjaar 1900-1901 bemiddelde hij wel via de componist Lode Ontrop tussen zijn vriend Julius MacLeod en de Kapel, het artistiek-intellectuele cenakel waar onder meer de Antwerpse anarchisten elkaar ontmoetten. MacLeod wou contact met de groep Antwerpse jongeren rond *Alvoorder* (Van de Woestijne 1985:92) en zou in de Kapel spreken over 'de nieuwe Vlaamsche Beweging' (1985:99 en 114). Die lezing kwam er inderdaad op donderdag 6 of zaterdag 8 juni 1901 (Moulaert 1979:99).
 - (25) Dit is een toespeling op het opstel *Stroomingen in de Diepte* van Mesnil in *VNS*, Nieuwe Reeks, 1(1896)2, pp.85-96.

Grand Maître. 4. Vénérable. 7. l'Architecte. 10. un Médecin.
Les Surveillants. 5. Le Secrétaire. Pour la Réception des Apprentis. 8. Le frère terrible. 11. un Financier.
Récepteur. 6. Le Thésorier. 9. Un Procureur. 12. un abbé.
Noté au très fidèle, très sincère et très vertueux frère
Pyrame Léopard Gabanon, duc du Catéchisme des Francs Maçons.

Parodie op de maçonnieke ceremonies en gebruiken (Un siècle
 de Franc-Maçonnerie dans nos régions 1740-1840, CGER, 1983)

Politieke tendensen binnen de vrijmetselarij tot de Eerste Wereldoorlog

An Macharis, licentiate Geschiedenis VUB, consultant-stafmedewerker UVV

De vrijmetselarij spreekt nog steeds tot de verbeelding. Vanaf haar oorsprong werden immers zowel de organisatie als de leden gemystificeerd. Doorheen de geschiedenis werden zij dan ook op vele verschillende manieren voorgesteld: als handlangers van de duivel, kindermoordenaars of als vredelievende sociale club, ...

Ook vandaag bestaan er nog heel wat onzekerheden over de rol van de vrijmetselarij in de samenleving. Zeker in België, waar de geschiedenis gedomineerd werd door de levensbeschouwelijke maatschappelijke breuklijn, stelt zich de vraag naar de politieke impact van de vrijmetselarij. De invloed van de Belgische maçonnerie op het 19e-eeuwse moderniseringsproces en de politieke en sociale context, is ontegensprekelijk van essentieel belang geweest. Dit artikel tracht een tipje van de mysterieuze sluier op te lichten door op zoek te gaan naar politieke tendensen binnen de Belgische vrijmetselarij van bij het ontstaan tot de Eerste Wereldoorlog.

In een eerste deel zal ik in abstracte termen het element 'politiek' binnen de vrijmetselarij als organisatie en in haar relatie met de buitenwereld, situeren. Dit is nodig om de impact van de politieke factor in een juiste context te plaatsen. Het laat tevens toe het empirisch materiaal te benaderen vanuit verschillende en vernieuwende invalshoeken zonder te vervallen in pure feitenreconstructie.

Het belang van de politieke factor binnen de maçonnerie

Een belangrijke factor in de interactie met de buitenwereld is de politieke activiteit binnen de vrijmetselarij. Deze bepaalt grotendeels de aard van de relatie tussen de maçonnieke en de profane wereld. Een relatie die gevormd werd onder invloed van de maatschappelijke tendensen en aldus een grote globale verscheidenheid

kent. De politieke activiteit van de vrijmetselarij bevindt zich dan ook op een glijdende schaal, gaande van totale inactiviteit tot politieke drukingsgroep.

Belangrijk hierbij is het maçonniek beginsel dat religieuze en politieke discussies verbiedt.

Hoewel reeds verdwenen in bepaalde takken van de vrijmetselarij, houdt dit verbod ook vandaag nog stand in andere delen ervan. Niettegenstaande of juist omwille van dit beginsel is er steeds een dubbelzinnige verhouding ge-

weest tussen de vrijmetselarij en de buitenwereld, en meer bepaald het nationale politieke gezag daarin. Immers, juist het ontstaan en de creatie van een burgerlijke vereniging met een eigen morele invulling en constitutie is reeds de uitdrukking van een moreel oordeel ten opzichte van de profane wereld en het gezag. Eenzelfde redenering kan doorgetrokken worden in verband met de zuiver politieke component. De loges creëren immers een eigen waarden- en normensysteem naast het bestaande profane politieke bestel en hullen zich daarbij wel in een waas van morele onschuld en politieke afwezigheid, maar juist de ontkenning van de politieke profane situatie door de interne morele positie onthult reeds het bestaan van een indirecte politieke tendens binnen de loges. Doch de politieke consequenties van de morele werkzaamheden of de indirecte politieke activiteit blijft grotendeels verborgen door middel van de geheimhouding. Dit geldt zowel in relatie tot de buitenwereld als intern. Aangezien er geen politieke of religieuze aanlegenheden mochten/mogen besproken worden, speelde/speelt de interne communicatie over deze aangelegenheden zich immers af op het niveau van het persoonlijk netwerk van relaties en dus tussen verschillende individuen of kleine groepjes. Hierdoor kunnen binnen de vrijmetselarij zekere 'kringen' worden gevormd. De overgrote meerderheid van de vrijmetselaars werd/wordt daar echter niet bij betrokken.

De politieke activiteit wordt dan ook ondergeschikt gemaakt aan of helemaal verbannen ten voordele van een morele superioriteit. Doch ook dit zorgt voor dubbelzinnigheid in de relatie vrijmetselarij - profane wereld, daar beide aspecten - politieke en morele - soms moeilijk van elkaar te scheiden zijn en zelfs in elkaars verlengde liggen.

Of zoals Koselleck de verhouding tussen beide

uitdrukt "[...] *cette opposition est politique, même si et précisément si le but est uniquement moral.*"

De interne politieke activiteit van de loges is dan ook meestal van indirecte aard en speelt zich af tussen individuen. Niettegenstaande dat waren er momenten in de geschiedenis dat de vrijmetselarij zich trachtte te profileren als politiek georganiseerde drukingsgroep. Dit zal steeds gebeuren wanneer er een grote eensgezindheid is onder de leden. Iedere democratische vereniging en structuur zal zich immers plooiën naar de wensen van de meerderheid. Deze eensgezindheid heeft twee oorzaken: wanneer een sterke morele figuur de leiding heeft en wanneer de leden eenzelfde sociale, economische en politieke achtergrond hebben (afhankelijk van het onderwerp van de eensgezindheid). Onnodig te zeggen dat hier de sociabiliteitsvoorwaarde van de rekrutering een belangrijke rol speelt. Meestal is het een combinatie van beide factoren. Doch juist door de interne morele en organisatorische structuur van de vrijmetselarij waren deze georganiseerde pogingen inzake politieke interventie tot mislukken gedoemd.

De vrijmetselarij in onze gewesten vóór de onafhankelijkheid: de Oostenrijkse periode

De verschillende overheersers hebben het uitzicht van de Belgische vrijmetselarij tot op vandaag bepaald. De speculatieve vrijmetselarij ontstond in de 18e eeuw onder het Oostenrijks gezag. Over de precieze datum van de eerste loge zijn de bronnen niet duidelijk maar het is niet onwaarschijnlijk dat de Hollandse en Britse soldaten die hier gelegerd waren in de periode 1720-1730 in het kader van het Barrièretraktaat, de eerste loges hebben opgericht. In

hun land was de vrijmetselarij in deze periode immers reeds een populaire vorm van socialisering, ook onder de militairen.

Na 1740, onder Maria-Theresia, kwam er in ieder geval een expansie van de vrijmetselarij in onze gewesten. Net zoals in onze buurlanden was er de invloed van de Verlichtingsideeën. De burgerlijke overheid onder het gouverneurschap van Karel van Lorreinen, stelde zich zeer tolerant op. Hij was immers zelf een vrijmetselaar met vele connecties in het milieu.

Aldus trad er een grote differentiatie op in het maçonnieke aanbod: militaire, burgerlijke en adoptieloges, welig tierende vormen van hogere graden, ... met als enige gemeenschappelijke factor de elitaire samenstelling. Alle werden bevolkt door zowel landgenoten als buitenlanders uit de adellijke of burgerlijke hoge klassen. Ook militairen en geestelijken maakten er deel van uit.

De vrijmetselarij in onze gewesten bleef steeds trouw aan het heersende gezag en liet dit ook openlijk merken. De maçonnieke wereld was in de beginperiode niet gestructureerd. Er was geen overkoepelende obediëntie zodat de loges grotendeels autonoom optraden. Ze zochten wel naar allianties met buitenlandse obediënties, maar ook dit was zeer divers.

Onder Jozef II werd de vrijmetselarij een deel van het politiek instrumentarium dat gekenmerkt was door regularisering en centralisering. Een efficiëntere controle in de verschillende provincies was het doel. Daartoe dienden maatregelen genomen te worden met betrekking tot de coördinatie in een zeer gedifferentieerd maçonniek veld.

Een eerste edict uit 1781, dat weliswaar niet rechtstreeks betrekking had op de maçonnerie, hield in dat religieuze orden niet afhankelijk mochten zijn van een buitenlandse autoriteit, wat de banden met de buitenlandse obediënties al bemoeilijkte. De behoefte aan een

eigen structurering werd groter. De vrijmetselarij moest een georganiseerd en autonoom geheel worden, beperkt tot de eerste drie symbolische graden. In functie van deze visie werd de Loge van Wenen dan ook een nationale grootloge waaronder alle provinciale loges ressorteerden. De structurering was een feit en het apparaat kwam onder leiding van Baron Von Seckendorf.

Een edict uit 1785 leidde tot een nog verdere regularisering van de structuur en de inhoud van de maçonnerie. Zo mochten er nog slechts drie loges werkzaam zijn in elke hoofdstad van een provincie; deze loges moesten zich bezighouden met liefdadigheid en volksonderwijs. Voor de Oostenrijkse Nederlanden konden nog slechts drie loges blijven bestaan te Brussel. De ledenlijsten, de tijdstippen van bijeenkomsten en adressen moesten bovendien bekend gemaakt worden aan de hoofdofficier van justitie en de stadspolitie. Zodoende ging ook de geheimhouding verloren. In ruil bood Jozef II geldelijke steun en bescherming.

Door deze maatregel werd de vrijmetselarij een onderdeel van het staatsapparaat. Politieke en maçonnieke sfeer overlaptten elkaar grotendeels. De vrijmetselarij werd een instrument die de contouren van de samenleving kon transformeren naargelang de noden van het centraal gezag. Ze hielp mee de uitvoering van de edicten te realiseren en was trouw aan het centrale gezag. Dit was uiteraard ook een kwestie van overleven en van het voortbestaan van de orde verzekeren. Vele loges gingen echter clandestien door of staakten hun activiteiten. De samenstelling van de werkende loges bleef elitair, met een toenemende aristocratische invloed. Ook steeg het aantal lokale magistraten, te verklaren door het politieke doel van de vrijmetselarij, wat uiteraard samenhang met prestige en gunstige carrière-invloeden.

De Franse periode

Weer zou de vrijmetselarij in onze gewesten zich aanpassen aan de nieuwe gezagdragers.

De Brabantse Omwenteling bracht geen fundamentele wijzigingen aan in de structuur ervan en met de dood van Jozef II belandde ze in een crisissituatie veroorzaakt door de holle structuur en de interne opsplitsing. De behoudsgezinde vrijmetselaars stonden tegenover hun keizersgezinde broeders. In de jaren van de overgang naar het Franse regime werd door Brussel een windhaanpolitiek gevolgd waarbij steeds de trouw aan het heersende gezag benadrukt werd. In de Franse periode werd de maçonnieke crisis overwonnen omdat de legers vele vrijmetselaars telden en nieuwe loges stichtten, zoals de Brusselse loge 'Les Amis Philanthropes', opgericht in 1798 door Franse militairen. Het maçonnieke leven op ons grondgebied onderging dan ook eenzelfde evolutie als de Franse vrijmetselarij: het werd ingeschakeld in de politiek van Napoleon en kwam onder toezicht te staan van de 'Grand Orient de France'. In ruil verleende Napoleon bescherming. Wat betreft de sociale samenstelling was er in de loges wel een zekere democratiseringstendens waarbij het aandeel van de burgerij gevoelig steeg. Niettegenstaande dat waren de adel en de hoge militairen nog prominent aanwezig. Er waren weinig structurele wijzigingen. De maçonnerie was echter door haar maatschappelijke positie uitgegroeid tot een carrière-instrument met als belangrijkste pijler de socialisering. Inwijdingen, administratie, liefdadigheid en banketten vormden de hoofdbezigheden. Politieke en religieuze vraagstukken kwamen bijna niet aan bod. Wat het religieuze betreft kreeg de vrijmetselarij steeds meer een deïstische invulling tengevolge van de meer wereldlijke samenstelling. De meeste vrijmetselaars waren niettemin rooms-katholiek on-

danks de laïciserende tendensen in Frankrijk. Deze zullen echter pas na de onafhankelijkheid een belangrijke invloed hebben op de vrijmetselarij. Er was toen nog geen sprake van een vijandelijke houding tegenover de Kerk, hoewel deze de vrijmetselarij reeds viseerde. De loges telden dan ook steeds minder geestelijken in hun rangen.

Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Onder de Hollandse overheersing paste de vrijmetselarij in de Zuidelijke Nederlanden zich gewillig aan. De Noord-Nederlandse loges waren er steeds in geslaagd hun zelfstandigheid te bewaren en kwamen aldus nooit onder de invloed van de 'Grand Orient de France'. Zij bevestigden dan ook onmiddellijk hun loyaliteit ten aanzien van de nieuwe monarchie. De verlichte despoot Willem I schakelde de vrijmetselarij in als politiek instrument en hulpmiddel ter consolidatie van zijn macht. In de Zuidelijke Nederlanden waren nog heel wat loges administratief en qua sociale samenstelling verbonden met de 'Grand Orient de France'.

Deze administratieve band werd door Willem I verbroken, alle loges kwamen onder het gezag van het Grootoosten der Nederlanden, een beleidsdaad die meteen een einde maakte aan de aspiraties van de zuidelijke loges om een onafhankelijke obediëntie op te richten. Een toegeving was de administratieve scheiding met als gevolg een grote mate van autonomie binnen de noordelijke en de zuidelijke vleugel van de obediëntie. Willem I trachtte ook in te grijpen in de sociaal-politieke samenstelling van de loges in functie van zijn laïciserende politiek. Zo vond hij de zuidelijke loges te katholiek en te sterk vasthoudend aan de Franse invloed. De vrijmetselarij moest net als de samenleving op een rationele en meer vrijzinnige ba-

sis functioneren. Hiertoe plaatste hij anti-klerikale vertrouwelingen aan het hoofd van verschillende loges. De trend van het dalend aantal geestelijken zette zich door, enerzijds door de laïciserende politiek van Willem I en anderzijds door de steeds scherpere katholieke veroordelingen. De sociaal-economische rekruteringsfactoren bleven dezelfde met als essentieel kenmerk het elitarisme.

Een toenemende differentiatie was het gevolg: katholieken ten aanzien van niet-katholieken en anti-klerikalen, liberalen ten aanzien van anciens régime-aanhangers, koningsgezinden ten aanzien van republikeinen, Fransgezinden ten aanzien van Orangisten en voorstanders van onafhankelijkheid. Dit veroorzaakte toenemende spanningen die parallel liepen met de spanningen tussen het noordelijk en het zuidelijk landsgedeelte.

De onafhankelijkheid: het begin van de politisering van de Belgische vrijmetselarij

De vrijmetselarij werd dus al vrij vroeg ingeschakeld in het staatsbestel. De interne maçonnieke politisering ving echter aan met de oprichting van de Belgische Staat. Vooral de Brusselse loges en individuele vrijmetselaars namen actief deel aan de opstelling van de liberale grondwet. Zo bestond het Nationaal Congres voor ongeveer één derde uit vrijmetselaars. In deze beginfase verliep de maçonnieke politisering op het niveau van de oude standen van het ancien régime, zijnde vorst, adel en clerus. Een nieuw elan stond dus aanvankelijk niet garant voor een progressieve invulling. Parallel met de oprichting van het koninkrijk België werd in 1833 het Grootoosten van België opgericht. Dit overkoepelende orgaan of obediëntie groepeerde zo'n een tiental lokale

werkplaatsen of loges. Doch de organisatie werd aanvankelijk gekenmerkt door interne tegenstellingen, uitdovingen van ateliers en vele uitredingen. De maçonnerie in België was duidelijk op zoek naar haar maatschappelijke plaats en houding in het nieuwe Belgische bestel. Het Grootoosten wenste aanvankelijk een neutrale houding aan te nemen, geconcretiseerd en vastgelegd in de statuten. Zo stelde het artikel 135, in navolging van de Constituties van Anderson, dat er geen politieke of religieuze onderwerpen mochten behandeld worden in de loges. Bovendien werd er gewerkt ter ere van de Opperbouwmeester van het Heelal, welke de personificatie van een godheid was en werd de religieuze tolerantie met prioriteit voor het moraliteitsbeginsel gehuldigd.

Niettegenstaande deze principiële opstelling werd de neutrale houding naar het einde van de jaren '30 ondermijnd door de omstandigheden. De relatie met de katholieke overheden werd steeds grimmiger en nam reeds een vijandige vorm aan. Op zuiver religieus vlak aanvaardde de Katholieke Kerk het oecumenisch beginsel niet. Belangrijker echter waren de gebeurtenissen op wereldlijk vlak: de scheiding tussen katholieken en liberalen werd steeds duidelijker, ondanks het voortbestaan van het unionisme. De maçonnerie zelf had tegen de katholieke schenen geschopt door de oprichting van de 'Université Libre de Bruxelles' (ULB) als tegengewicht voor de katholieke universiteit te Mechelen. Ze profileerde zich naar de katholieke wereld toe als een vereniging die een tegengewicht kon vormen en dus een bedreiging was voor de machtspositie van de katholieke overheden, een machtspositie die opnieuw moest opgebouwd worden nadat ze onder het Franse en Hollandse regime, waarbinnen de vrijmetselarij een belangrijk orgaan vormde, was verloren gegaan.

De veroordeling van de - in Frankrijk en in het zuiden van Europa - reeds populaire vrijmetselarij liet dan ook niet lang op zich wachten. Een herderlijke brief werd op 28 december 1837 openbaar gemaakt en op alle kansels voorgelezen. Hij stelde dat alle pauselijke veroordelingen ook op de Belgische vrijmetselarij van toepassing waren en hield de excommunicatie in van alle vrijmetselaars.

De stellingen die het verdere verloop van de politieke gebeurtenissen in de 19e eeuw zouden gaan beheersen, werden door beide partijen definitief ingenomen. De vrijmetselarij evolueerde steeds meer in een anti-klerikale, maar daarom nog geen anti-religieuze richting. De veroordeling had voor gevolg dat geestelijken en ook steeds meer katholieken, vooral dan praktiserende katholieken, de vrijmetselarij verlieten. In hun plaats kwam een nieuwe lichter liberalen bourgeoisie die de scheiding tussen Kerk en Staat op alle terreinen, dus ook in de praktijk, wensten te realiseren. Uiteindelijk resulteerde dit in een expansie van de vrijmetselarij die zich uitdrukte in een verhoging van zowel het aantal leden als van het aantal loges. Hoewel de katholieke veroordeling een nieuwe opdoffer betekende voor de vrijmetselarij en haar legitieme positie in de samenleving, betekende ze ook een nieuwe stap in de richting van de politisering. Enerzijds was de sociale samenstelling van de loges meer bevorderlijk voor een verdere politisering, de meest conservatieve elementen waren immers verdwenen. Het overgebleven en nieuwe bourgeoispubliek identificeerde zich voornamelijk met het liberale gedachtegoed. Anderzijds, indien de vrijmetselarij met de katholieken wenste te concurreren, moest zij hen ook bekampen op het politieke en dus op het electorale terrein. Steeds meer loges namen dan ook politieke activiteiten in hun programma op. In de prak-

tijk betekende dit dat zij veelal een regelende rol op zich namen met betrekking tot de lokale verkiezingen. Zij traden op als kiesvereniging of als voorlopers ervan.

Een definitieve politisering onder invloed van Pierre-Théodore Verhaegen

Spilfiguur en grote bezieler van het politiseringsproces in de jaren '40 en '50 van de 19e eeuw was Pierre-Théodore Verhaegen van 'Les Amis Philanthropes'. Hij kneedde de maçonnerie vanuit een maatschappelijk-politiek perspectief en stond grotendeels in voor de verdere ontwikkeling van het politiseringsproces. Tevens zou hij de brugfiguur vormen tussen de maçonnieke en de profane wereld.

Een eerste bewuste stap op de politieke weg werd gezet met de oprichting van de ULB in 1834. Dit was het resultaat van een samenwerking tussen August Baron en Verhaegen. Voor de praktische uitvoering van het plan schakelden zij de loge 'Les Amis Philanthropes' en het Grootoosten in. De oprichting van de ULB stelde het anti-klerikale deel van ons land in staat eveneens een elite op te leiden waaruit toekomstige politieke leiders werden gerekruteerd. Verhaegen stelde zich niet tevreden met de tot dan toe gangbare lokale en vaak ook individuele politieke initiatieven binnen de context van de vrijmetselarij. Hij wenste de vrijmetselarij als politiek orgaan ook nationaal in te schakelen. Daartoe ontwierp hij een heus politiseringsplan dat uit twee complementaire luiken bestond. Enerzijds was er de politisering van de loges om ze actief te kunnen inschakelen bij de verkiezingen. Daartoe moest in iedere loge een verkiezingscomité worden opgericht dat per lokaliteit in verschillende afdelingen moest kunnen opgedeeld worden. De kandidaten

Bij de honderdste verjaardag van de ULB werd door de loge een speciale medaille uitgereikt aan de universiteit (M. Vancraenbroeck, Mémoire de Métal, 1999)

moesten door de loge gekozen worden en dit bij meerderheid van de aanwezige leden. Anderzijds behelsde het plan de oprichting van een profane kiesvereniging die moest instaan voor de profane profilering van de vrijmetselarij vanuit een politieke dimensie. In 1841 ontstond de liberale kiesvereniging 'L'Alliance' als voorloper van de Liberale Partij. Van dan af oriënteerde de vrijmetselarij zich definitief in functie van de politieke strijd tegen de Katholieke Partij en dit vanuit een ideologische onderbouw. In een latere fase bewerkstelligde zij eveneens de schrapping uit de statuten van het artikel 135 dat politieke actie verbood.

De interne gevolgen van de nieuwe politieke gedragslijn

De ingeslagen politieke weg van het Grootooten en zijn loges, die door de afschaffing van artikel 135 bijna officieel bezegeld werd, was tegelijk ook de bevestiging van de nieuwe politieke gedragslijn. Dit liep uiteraard niet altijd van een leien dakje. Intern waren er heel wat strubbelingen tussen de voorstanders van een traditionele koers en de vernieuwers die de loges zagen als politieke clubs. Algemeen kan men stellen dat de traditionalisten de nieuwe

wending moeilijk konden aanvaarden; vele individuen maar ook volledige loges zochten dan ook aansluiting bij de 'Suprême Conseil' of doofden gewoon uit.

Door het verdwijnen van de traditionalisten was er aanvankelijk wel een grotere eenheid onder de vernieuwers hoewel zij nog steeds verdeeld waren in progressieven, gematigden en doctrinair met als bindmiddel het anti-klerikalisme. Doch deze verdeeldheid had aanvankelijk vooral betrekking op de politieke opvattingen en activiteiten; en was nog geen belemmering voor de maçonnieke werkzaamheden.

De politisering maakte de organisatie en haar leden echter uiterst kwetsbaar. De geheimhouding werd gedeeltelijk verlaten, waardoor ook deze beschermingsfactor gedeeltelijk wegviel. Dit, gecombineerd met de politieke activiteit, maakte van de maçonnerie een gemakkelijk mikpunt voor aanvallen van buitenaf. Ook intern werd ze kwetsbaarder, daar het gedragsparadigma niet veranderde en de loges een nieuw evenwicht moesten vinden tussen enerzijds het optreden als politieke drukingsgroep en anderzijds de interne werkzaamheden of/ en tussen de oude, traditionele en de nieuwe werkzaamheden; twee polen die bovendien bestonden uit een politieke, sociale en economische component. Een gedragsparadigma dat

*Théodore Verhaegen slaagde erin de Brusselse loges warm te maken voor een
vereniging van liberale krachten waaruit in 1846 de Liberale Partij ontstond
(Un siècle de Franc-Maçonnerie dans nos régions 1740-1840, CGER, 1983)*

besloten ligt in de maçonnieke statuten: "*Les Maçons [...] sont obligés de favoriser le bien, d'empêcher le mal, d'exercer la bienfaisance dans le sens le plus étendu du mot et de se rendre utiles à la chose publique*". Dit maçonnieke beginsel zet de vrijmetselaar immers aan tot actie, doch laat de inhoudelijke invulling ervan volledig over aan het individu. Het beginsel is dus vatbaar voor interpretatie, zeker wat betreft politieke actie. De reeds bestaande interne differentiëring zou hierdoor in de volgende decennia enkel nog toenemen.

De vrijmetselarij als drukkingsgroep in de Belgische samenleving, tweede helft 19e eeuw tot 1914

De loges werden na de afschaffing van artikel 135 getransformeerd in politieke clubs. Zelfs de traditionele leden, die toch nog remmingen trachtten in te bouwen, werden overspoeld door een politieke zondvloed. Deze atmosfeer verdrong vaak de sereniteit waardoor het wezen van de vrijmetselarij enigszins werd aangetast. De voorstanders van een terugkeer naar een maçonnieke arbeid en cultuur, gebaseerd op het traditionele a-politieke uitgangspunt, zullen in de tweede helft van de 19e eeuw steeds meer op de voorgrond treden.

Niettemin werd de ingeslagen progressieve weg vrijwel unaniem bewandeld, ook al door de toenemende klerikale aanvallen. Het derde kwart van de 19e eeuw vormde dan ook het hoogtepunt in de politiseringsfase van de vrijmetselarij. Alle onderwerpen van toespraken, discussies en andere vormen van arbeid leunden aan bij de politieke strijd om de verhouding tussen liberalen en katholieken te wijzigen. De onderwerpen hadden alle betrekking op drie centrale actoren uit de samenleving: de sociale

kwestie, het onderwijs en het anti-klerikalisme. In deze periode veranderde ook de relatie met de profane wereld. De wisselwerking tussen beide werd steeds groter. Alle structurele, inhoudelijke maçonnieke veranderingen en de interne arbeid dienden immers vertaald te worden in de profane wereld. Ook dit proces kende reeds een aanvang onder Verhaegen maar, wat betreft de politisering, kwam het pas tot volle bloei in de tweede helft van de 19e eeuw. De vertaling naar de buitenwereld toe verliep via verschillende organisaties met als belangrijkste uiteraard de politieke partijen.

De relatie met de Liberale Partij

Het ontstaan van de Liberale Partij, met als voorloper de kiesvereniging 'L'Alliance', was een zuiver maçonnieke aangelegenheid uitgaande van Théodore Verhaegen en zijn loge 'Les Amis Philanthropes'. Hij slaagde er bovendien in om de andere Brusselse loges warm te maken voor een vereniging van liberale krachten waaruit dan in 1846 de Liberale Partij ontstond. Aan het hoofd stond Eugène Defacqz, medestander van Verhaegen en grootmeester bij een andere Brusselse loge, namelijk 'Les Amis du Progrès'.

Er werden in de Liberale Partij ook profanen toegelaten, maar ze werden eerst grondig geselecteerd. Zo moesten zij bij unanieme stemming door de administratieve commissie, exclusief bestaande uit vrijmetselaars, toegelaten worden. Jaarlijks moesten zij twaalf frank lidgeld betalen; zodoende rekruteerde men in dezelfde sociale lagen als de vrijmetselarij, zijnde de hogere klassen. De belangrijkste karakteristiek van deze sociale rekrutering was dat de geselecteerden behoorden tot de politiek actieven. Met andere woorden, de leden voldeden aan

de cijnsvoorwaarden waardoor ze stemrecht hadden en dus een politiek gewicht in de schaal konden werpen. Aanvankelijk bestond het grootste gedeelte van het ledenbestand dan ook uit vrijmetselaars, en de liberale organen werden op hun beurt steeds meer een rekruteringsvijver voor de vrijmetselarij. De kandidaten die uiteindelijk op de kiezerslijsten terechtkwamen, waren uitsluitend vrijmetselaars. In de beginperiode was er dus een algehele synonymie tussen de vrijmetselarij en de Liberale Partij die tevens, als een profane onderafdeling van de vrijmetselarij, de toegangspoort vormde tot de profane wereld. Vrijmetselaars konden zich op directe wijze mengen in de verkiezingsstrijd en tegelijkertijd toch gebruik maken van de mogelijkheden die het maçonnieke netwerk bood. De Liberale Partij was aldus een door de maçonnerie gecreëerd politiek instrument waarvan zij de activiteit en de richting bepaalde.

De verdeeldheid tussen de verschillende strekkingen, veroorzaakt door zowel politieke als maçonnieke tegenstellingen, sloeg echter al vlug toe. Dit verzwakte nog meer de positie van de toch al organisatorisch zwakke Liberale Partij. Deze twee factoren zouden de partij gedurende de 19e eeuw parten blijven spelen waardoor uiteindelijk de leidende rol terug naar de katholieken ging.

In de tweede helft van de 19e eeuw trad er een steeds toenemende differentiëring op tussen de vrijmetselarij en de Liberale Partij. De hoofdoorzaak was uiteraard de verdeeldheid binnen de partij die zich eveneens weerspiegelde binnen de vrijmetselarij. Immers ook in de vrijmetselarij waren alle verschillende strekkingen uit de liberaal politieke wereld aanwezig. Daardoor bestond er geen interne eensgezindheid meer over de rol die de vrijmetselarij diende te spelen. De vernieuwers wensten uiteraard aan de leiding te blijven daar dit een kanaal tot exteriorisatie was. De traditionalisten wensten de

band enkel nog theoretisch te behouden waarbij de maçonnerie optrad als denktank van het liberale ideeëngoed. De breuk kwam er voornamelijk na de verkiezingsnederlaag van 1884, waarna zowel de liberale als de maçonnieke polarisatie een hoogtepunt kende.

De differentiatie ten aanzien van de Liberale Partij werd uiteraard vaak gemaskeerd door perioden van succes, wanneer ook de interne polarisatie naar de achtergrond verdween. Zo beschouwde de vrijmetselarij zich onmiddellijk na het convent in 1891 opnieuw als de enige en onbetwiste leider van de Liberale Partij. Algemeen kan men stellen dat in de loop van de 19e eeuw en tot aan WO I de Belgische vrijmetselarij zich uitsluitend identificeerde met de Liberale Partij.

De relatie met de socialistische beweging en de BWP

Reeds van bij haar ontstaan flirtte de socialistische beweging met de vrijmetselarij en omgekeerd. Binnen de vrijmetselarij kwam dit onder meer tot uiting in de aard van de werkzaamheden. Zo legde het Grootoosten in 1873 als algemeen werkthema de sociale kwestie op. Dit leidde tot heel wat vaak theoretische initiatieven, geïnspireerd op de toenmalige socialistische werkinstrumenten zoals coöperatieven, grootkeukens en andere.

Die aantrekkingskracht had niet alleen te maken met de morele doelstellingen van de vrijmetselarij, maar had eveneens structureel-organisatorische grondslagen. Enerzijds paste het socialisme als ideaal perfect bij de maçonnieke principes. Beide bewegingen baseerden zich immers op het positivisme en het geloof in de vooruitgang. In deze beginfase was er bovendien geen strikte scheiding tussen het socialisme en de liberaal-progressieve ideeën; zij lagen

in elkaars verlengde. Vele latere socialisten werden in deze tijdgeest opgevoed, waardoor de maçonnerie een logische stap was en zeker geen tegenstrijdigheid.

Anderzijds was er ook nog de evolutie binnen de vrijmetselarij in de benadering van het sociale vraagstuk: van zuiver paternalistisch naar meer emancipatorisch. Deze evolutie werd uiteraard in de hand gewerkt door de opkomst van de socialistische beweging en zorgde ook voor een toenemende aantrekkingskracht tussen beide bewegingen. Bovendien zat de schrik voor revolutie er nog goed in na de opstand in 1848 en de mislukte Parijse Commune.

De ideologische grondslag zou echter al gauw plaats maken voor een zuiver politieke, pragmatische benadering. Hoewel er geen interne eensgezindheid was, zagen sommige vrijmetselaars vanaf de jaren '80 in dat arbeiders ook politiek moesten gerecupereerd worden wilden ze zelf een plaats op het politieke toneel blijven bekleden; een inzicht dat nog versterkt werd door de manifestaties op straat. Zodoende werden de vrijmetselarij en de socialistische beweging tegelijk bondgenoten en concurrenten. Toen de Belgische Werklieden Partij (BWP) werd opgericht begreep de Liberale Partij dat ze de socialisten niet meer kon recuperen en de strijd om de arbeiders kon beginnen. Dit drong echter slechts bij enkele fracties van de Liberale Partij door. Andere beschouwden de BWP als een revolutionaire en bijgevolg vijandige partij. Nog andere zagen in dat er een samenwerking met de socialisten moest te komen tegen de katholieke vijand. Deze laatste strekking zou tot ongeveer de eeuwwisseling overheersen en het voornaamste bindmiddel tussen de socialisten en de maçonnerie werd uiteraard het anti-klerikalisme. Doch het socialisme wenste vooral actie en vond die eerder in de vrijdenkerskringen dan in de maçonnerie.

Socialistisch geïnspireerden zullen dan ook geen grote rol spelen binnen de maçonnerie in deze periode. Er waren wel enkele socialistische voormannen lid van de vrijmetselarij, zoals de patron Emile Vandervelde en Camille Huysmans. In de geraadpleegde bronnen werd echter geen enkel bewijs gevonden dat zij de vrijmetselarij trachtten in te schakelen in hun politieke strijd.

Aanvankelijk was er een grote eensgezindheid tussen de BWP en de vrijmetselarij, die immers de eis voor algemeen stemrecht ondersteunde. Doch toen de vrijmetselaars zich tevreden stelden met het algemeen meervoudig stemrecht en de socialisten parlementair doorbraken ten nadele van de liberalen, ontstond er een toenemende discrepantie tussen beiden. Eerst werd dit gecompenseerd door de electorale anti-klerikale allianties waarin plaatselijke loges of vrijmetselaars vaak een rol speelden, doch ook daaraan kwam een einde. Na de eeuwwisseling werd de BWP immers door de bourgeoisie schaakmat gezet met behulp van de invoering van het principe van de evenredige vertegenwoordiging.

Deze discrepantie was uiteraard niet enkel op politiek vlak waar te nemen, ook de verschillen in de sociale samenstelling speelden vóór WOI nog een belangrijke rol. Hoewel de BWP vaak burgerlijke leiders had, werd zij toch de partij van de arbeiders, terwijl de vrijmetselarij een bourgeoisorganisatie bleef die, op enkele uitzonderingen na, geen behoefte voelde zich te associëren met de arbeidersklasse. De proletarische organisatie ageerde aldus naast de burgerlijke organisatie op het moment dat het bindmiddel van het anti-klerikalisme niet meer voldoende was.

Le Tirailleur

Les lettres et communications :
adresser rue d'Assaut, n° 9,
Bruxelles.

PARAISANT LE DIMANCHE
PRIX DE L'ABONNEMENT : TROIS FRANCS PAR AN
ON S'ABONNE DANS TOUTS LES BUREAUX DE POSTE.

Les annonces sont reçues aux
bureaux du journal, de 10 à 5 h.,
rue d'Assaut, 9, Bruxelles.

LA MARMITE MAÇONNICO-LIBÉRALE.

CHERCHEZ FRÈRE.

*De loge als verzoener tussen de progressisten en de doctrinairen in de
Liberale Partij (La Belgique au temps de Frère-Orban, ULB, 1996)*

De vrijmetselarij en de uitbreiding van het stemrecht

In functie van de politisering engageerde de vrijmetselarij zich in de strijd rond het stemrecht. De actie voor de uitbreiding van het stemrecht loopt als een rode draad doorheen de werkzaamheden van de Belgische maçonnerie gedurende de 19e eeuw. Zij beseftte immers dat zij de katholieke machtspositie enkel omver kon werpen door haar aan te vallen op het politieke en meer bepaald op het electorale terrein. Numeriek was de vrijmetselarij hier duidelijk in de minderheid, maar door haar specifieke rekrutering in de politiek actieve klassen werd dit kwalitatief gecompenseerd. Niettemin zag zij in dat de bron van politiek actieven niet onuitputbaar was en bovendien zeker niet stabiel. Er zouden steeds nieuwe lagen in het systeem van de politieke democratie worden geïntegreerd die ze voor zich zou moeten winnen om een dominante politieke macht te kunnen vormen. Uiteraard was er ook een ideologische component. De strijd voor de uitbreiding van het stemrecht lag in het verlengde van de vooruitgangsgedachte die de vrijmetselarij in de 19e eeuw beheerste. Ze anticepeerde dus gedeeltelijk op de toekomst die langzaam duidelijk vorm kreeg.

De eertse initiatieven

De uitbreiding van het kiesrecht nam reeds vanaf de oprichting van de Liberale Partij in 1846 een belangrijke plaats in en werd opgenomen in het beperkte programma dat ernaar streefde de kiescijns geleidelijk tot een grondwettelijk minimum te brengen. Door de revolutionaire gebeurtenissen van 1848 gebeurde dit echter vroeger dan verwacht. Charles Rogier nam, in samenspraak met de katholieken,

het initiatief tot een algemene verlaging van de kiescijns tot het grondwettelijk minimum.

De eerste vrijmetselaar die echt pleitte voor het algemeen stemrecht was J. Goffin van de politiek zeer actieve loge 'Les Philadelphes' van Verviers. In 1856 stelde hij reeds dat het algemeen stemrecht een doel moest zijn voor de vrijmetselarij en dit in het kader van haar progressistische opstelling en de evolutie in de maatschappij, waarbij men steeds nieuwe groepen in het democratisch bestel diende te integreren via een gewenningsproces. Concreet stelde hij dan ook voor het algemeen stemrecht getrapd in te voeren en het eerst lokaal uit te proberen bij gemeente- en provincieraadsverkiezingen.

Het doel van deze poging was echter niet de maçonnerie aan te zetten tot concrete actie, maar wel was het een theoretische benadering in het kader van de maçonnieke politisering en de vooruitgangsgedachte. Het voorstel bleef dan ook steken in het discussieforum en was net als zovele andere maçonnieke acties in deze periode een individueel initiatief.

Ook bij de Brusselse loge 'Les Amis Philanthropes' werden voordrachten gehouden over de uitbreiding van het kiesrecht. De volledige vrijmetselarij werd daarbij echter niet beroerd, waardoor deze pogingen niet kunnen gezien worden als het startpunt van een algemene discussie.

Het onderwerp van het kiesrecht in pragmatische zin werd dan ook naar de achtergrond verdrongen door de uitvoering van het liberale programma in 1848. Een nieuwe wijziging veronderstelde tevens één grondwetsherziening, wat de materie uiteraard complexer maakte. Zodoende werd het kiesrecht eerder een punt van differentiatie tussen progressisten en doctrinair, zowel in de politieke als in de maçonnieke wereld.

Binnen de vrijmetselarij streefde men echter eenheid, zo niet dan toch coëxistentie, tussen beide groepen na; weliswaar in het spoor van de politisering. Hierbij ging men alle punten van differentiëring die geen noodzakelijk karakter hadden dan ook uit de weg.

In de jaren '50 en '60 beleefde de maçonnerie het hoogtepunt van haar politisering, geconcretiseerd in de continue aanwezigheid van liberalen in de regering, wat een relatieve eenheid binnen haar rangen impliceerde.

Bovendien was de uitbreiding van het stemrecht nog niet gelinkt aan de sociale kwestie. De vrijmetselarij stond in deze periode immers nog een vrij paternalistische benadering voor waarbij het principe van de emancipatie van de arbeider door meer politieke rechten nog geen hoge toppen scoorde. De arbeiders of de lagere sociale klassen waren immers nog van geen direct politiek nut voor de liberale machtspositie.

De uitbreiding van het stemrecht: bron van maçonnieke discussie

Vanaf de jaren '70 keerden de kansen. De katholieken kwamen weer aan de macht en lieten de liberalen in een crisis achter. De uitbreiding van het stemrecht behoorde voortaan tot het repertoire van acties die de liberalen intern moesten oplappen. Ook hun externe politieke machtspositie moest hersteld en zelfs uitgebreid worden ten koste van hun katholieke tegenhanger, door de verruiming van het stemrecht. De vrijmetselarij diende uiteraard een leidende rol op te nemen in deze strijd. Daartoe werd de techniek van een maçonniek convent geïntroduceerd, dit is een soort algemene nationale vergadering waarin resoluties kunnen worden gestemd, om zo de werkzaamheden en de ac-

ties van de lokale werkplaatsen te bepalen en zowel de liberale politieke krachten als de interne maçonnieke krachten op één lijn te plaatsen. Zo werd er in 1876 een gemeenschappelijk draagvlak gevormd rond het thema van het onderwijs. De kern van de onenigheid, namelijk de uitbreiding van het stemrecht, werd echter niet aangepakt en zelfs bewust buiten beschouwing gelaten, om de kansen van het maçonniek convent niet te hypothekeren. Bovendien werd het thema 'uitbreiding van het stemrecht' binnen de maçonnerie nog groten-deels vanuit een sociaal-theoretische hoek beschouwd en niet vanuit pragmatisch oogpunt. Slechts de Gentse progressieve loge 'La Liberté' deed enige pogingen om de uitbreiding van het stemrecht op het programma te krijgen.

Wel werd reeds in deze eerste periode het onderwijs onvoorwaardelijk gekoppeld aan de uitbreiding van het stemrecht. Het onderwijs was een vaste waarde die steeds als boei werd gebruikt omdat het de enige gemeenschappelijke concrete factor was waarover geen onenigheid bestond. Men kon er dus steeds weer op terugvallen. Het omgekeerde was echter waar voor het thema van het stemrecht. De koppeling van beide was aldus niet enkel ideologisch te rechtvaardigen maar ook pragmatisch. Dit vanuit de optiek dat het thema van het stemrecht op die manier een grotere kans op succes had. In de praktijk betekende de onderwijspolitiek echter een belemmering voor de realisatie van de uitbreiding van het stemrecht. Enerzijds slopte de vertaling van het maçonnieke onderwijsprogramma naar het profane wetgevende vlak zeer veel interne arbeid op. De profane onderwijspolitiek van de liberale regering zorgde bovendien ook voor scherpe reacties die de interne verdeeldheid enkel aanwakkerden. Anderzijds zou ook de precieze afbakening van de capaciteit volgens een zekere graad van ge-

noten onderwijs een blijvend punt van discussie vormen binnen de vrijmetselarij.

Toen de liberale regering-Frère-Orban-Van Humbeeck aan de macht kwam, trachtte ze de maçonnerie als drukkingsgroep op het nationale niveau te laten optreden door het onderwijsprogramma van het convent uit 1876 in de praktijk om te zetten. De gevolgen zijn genoegzaam bekend: de schooloorlog kwam tot volle uitbarsting. De radicalisering van de antiklerikaliteit door deze gebeurtenissen zorgde ervoor dat men binnen de Liberale Partij, maar vooral binnen de maçonnerie, opnieuw een relatieve eenheid terugvond. De uitbreiding van het stemrecht in de zin van capaciteit, zo fel gepropageerd door de linkerzijde binnen de Liberale Partij met Janson als boegbeeld, evolueerde binnen de maçonnerie naar een meer pragmatische benadering en werd voortaan gezien als een techniek in de strijd tegen de Katholieke Partij. De uitbreiding van het stemrecht moest meehelpen om een dam op te werpen tegen de katholieke aanvallen. In die hoedanigheid vond het stemrecht ingang bij de meeste loges tegen eind jaren '70. De verlichte sociale geesten van de linkerzijde wensten de strijd voor het stemrecht ook ideologisch te onderbouwen: gelijkheid en gerechtigheid voor alle burgers door middel van een uitbreiding van het stemrecht op basis van capaciteit. Doch de vrijmetselarij bleef voornamelijk een bourgeoisieaangelegenheid met een paternalistische, zelfs vaak utopische benadering, van zowel de sociale kwestie als het stemrecht.

Het bindmiddel van het anti-klerikalisme bleek echter al gauw niet sterk genoeg te zijn en de verdeeldheid sloeg in de jaren '80 heviger dan ooit toe binnen de Liberale Partij. Zij woedde vooral in het Brusselse arrondissement met een scheuring tussen de 'Ligue' en de 'Association'

tot gevolg. Alweer diende een maçonniek convent redding te brengen. Het moest georganiseerd worden als voorbereiding op een liberaal congres, waardoor de inhoud een ernstiger aangelegenheid werd.

De voornaamste oorzaak van de liberale polarisatie was de strijd inzake de verandering van het kiesrecht. Men was het er binnen de vrijmetselarij dan ook aanvankelijk over eens dat dit het centrale item werd in het convent, daar het probleem een oplossing behoeft. De voorbereidingen liepen echter niet van een leien dakje, waarbij vooral het zoeken naar een gemeenschappelijk programma rond de uitbreiding van het stemrecht problematisch was. Men trachtte het dan ook te verbinden met enkele traditionele, maçonniek geïnspireerde onderwerpen zoals het openbaar onderwijs en de scheiding tussen Kerk en Staat.

Uiteindelijk sprak men zich schoorvoetend uit voor het capaciteitsstelsel. Het grote breekpunt bleef echter de grondwetsherziening die nodig was voor veranderingen op wetgevend vlak en het opstellen van een alternatief. Bovendien was er de angst voor de katholieke invloed waarop men misschien door de zwakke electoraal-liberale positie weinig greep zou hebben. De interne differentiatie was dan ook zo groot dat het convent eerder een bijkomende factor was in de polarisatie. Zowel de Liberale Partij als de maçonnerie zakten weg in een diepe crisis die bezegeld werd door de oprichting van de Progressistische Partij in 1887.

Het algemeen stemrecht: een laatste reddingsboei

Het maçonnieke convent van 1891 rond het algemeen stemrecht was grotendeels een individueel initiatief van de Nationale Grootmeester Ernest Reisse van 'Les Amis Philanthropes'.

LE SUFFRAGE PLURAL DES CLÉRICAUX

LE SUFFRAGE UNIVERSEL DES LIBÉRAUX

Vanaf de jaren '70 behoorde de uitbreiding van het stemrecht tot het repertoire van acties om de politieke machtspositie van de liberalen te versterken (Liberaal Archief Gent)

Met de hulp van Charbo en Goblet d'Alviella slaagde hij erin zijn loge om te vormen tot een solide achterban. Om de slaagkansen van het convent te verhogen gebruikte hij bovendien zijn eigen loge als testcase. Het doel van de bijeenkomst was alweer het herstel van de interne eenheid nadat bij de liberalen ook een relatieve eenheid was gevonden vanuit een electorale dimensie, en de versterking van deze profane eenheid. De grote drijfveer van het convent, dat een vrij grote bereidwilligheid en eenheid creëerde, was echter de angst voor het geweld dat soms echt revolutionaire allures aannam. Er was de directe invloed van de straat door middel van imponerend geweld, maar er zat ook een indirect aspect aan vast: de maçonnerie voelde zich bedreigd in haar bestaan door de toenemende politieke emancipatie van de arbeiders. Velen waren er dan ook van overtuigd dat de arbeiders eerst politiek moesten geïncorporeerd worden, zowel in de partij als in de democratische staatsvorm, en dit door middel van randactiviteiten. Pas dan konden ze door middel van stemrecht geleidelijk politiek emanciperen. Doch door de straatactiviteiten en de organisatie van de Belgische Werklieden Partij waren de meesten bereid om enige toegevingen te doen op het vlak van het stemrecht. Deze instelling was aldus verzoenbaar met het algemeen stemrecht als principe en verklaart ook de aanvankelijk overwegend positieve reacties ten aanzien van het correctieve algemeen meervoudig stemrechtstelsel. Het convent van 1891 sprak zich zelfs uit voor het principe van het algemeen stemrecht. In 1893 volgde een publiek manifest waarin de maçonnieke afhankelijkheid aan het principe van 'le suffrage universel' verklaard werd. Doch de verdeeldheid zat te diep om de meubelen nog te kunnen redden.

Politieke desintegratie binnen de vrijmetselarij

Paradoxaal genoeg vormde het convent van 1891 een hoogtepunt in het optreden van de maçonnerie als politieke drukingsgroep, maar was het tegelijk een etappe in de steeds toenemende verwijdering tussen de maçonnerie en de politiek in het algemeen.

Een evolutie die echter reeds op gang kwam van bij het ontstaan van de Liberale Partij. De organisatie van de socialistische beweging in de Belgische Werklieden Partij en haar doorbraak op het parlementaire toneel zorgden enkel voor een nog complexere politieke situatie waardoor de vrijmetselarij er nog minder greep op kreeg.

Het convent van 1891 was aldus slechts een tijdelijk hoogtepunt gebaseerd op een kunstmatig gecreëerde maçonnieke eenheid. Het was dan ook gedoemd om ineen te storten doch de interne gevolgen ervan werden uitvergroot tengevolge van de toepassing van het nieuw algemeen meervoudig kiessysteem dat een regelrechte ramp bleek te zijn voor de Liberale Partij. Ook de vrijmetselarij verviel in een algehele identiteitscrisis, zowel wat betreft de politieke situatie als de eigen interne gedragslijn.

De politiek werd opnieuw getransponeerd van het nationale niveau naar de beslotenheid van de loges. Er werd enkel nog opgetreden als lokale politieke drukingsgroep in sommige loges. De algemene beschouwingen over de politieke toestand van het land en de theoretisering in verband met politiek bleven nog legio onderwerpen in de activiteit van de loges. Maar dit was slechts één aspect van de vele activiteiten en interesses en het raakte al vlug op de achtergrond. Nog een enkele stuiptrekking, ingegeven door een anti-klerikale reactie in verband met de evenredige vertegenwoordi-

ging, deed zich voor rond de eeuwwisseling. Bovendien werden binnen de Liberale Partij gedeeltelijk de onderlinge verschillen overwonnen, onder meer door tussenkomst van de maçonnerie. En ook op het electorale vlak keerden de kansen.

Algemeen kan men echter stellen dat een interne maçonnieke heropstanding in het eerste kwart van de 20e eeuw zich niet meer voltrok rond politieke thema's of in relatie tot de profane politieke wereld. Wel had de vrijmetselarij zich opnieuw georiënteerd naar het sociale en economische draagvlak in de samenleving en naar een meer initiatieke arbeid. Deze heroriëntering, gepaard aan een terugtrekking uit de profane wereld naar de beslotenheid van de eigen organisatie, werd tevens geïnspireerd door een toenemende vijandigheid tegenover de maçonnerie.

Besluit

Het bewandelen van politieke paden was voor de Belgische vrijmetselarij tot de Eerste Wereldoorlog noch nieuw noch uitzonderlijk. Deze expliciete politiseringsfase, geïnspireerd vanuit een moeilijke verhouding tot de religieuze overheden, kende men ook in Nederland en Frankrijk. De Belgische vrijmetselarij heeft als organisatie in de 19e eeuw echter een belangrijke rol gespeeld in het moderniseringsproces en de totstandkoming van de pacificatiedemocratie. Vanuit haar ideologische achtergrond, waarbij ze een reële scheiding tussen Kerk en Staat wenste, werd de organisatie gepolitiseerd. De levensbeschouwelijke breuklijn was in de Belgische context immers sterk verweven met het politieke draagvlak van de samenleving. De politisering van de Belgische vrijmetselarij was dan ook doorheen de 19e eeuw een constante die echter zeer nauw verbonden bleek met de

situatie in de profane wereld en meer bepaald met de Liberale Partij.

De vrijmetselarij werd als politieke drukkingsgroep echter nooit geïnstitutionaliseerd. Men slaagde er immers niet in de leden en loges politiek te disciplineren. De maçonnieke arbeid en structuur, essentieel gebaseerd op de mens als individu en het vrij onderzoek, was niet exclusief gericht op het politieke aspect van de samenleving. De interne verscheidenheid bleek onoverwinnelijk.

(1) Deze tekst is gebaseerd op: A. MACHARIS, *De Belgische vrijmetselarij en de verruiming van het stemrecht*, Brussel: VUB, 1998, 230 p.

(2) De aanzet voor deze politieke sociologie van de vrijmetselarij werd reeds gegeven door de Franse historicus Agulhon en de Duitser Koselleck. M. AGULHON, *Pénitents et Francs-Maçons de l'ancienne Provence*, Paris: Fayard, 1984, 454 p.; R. KOSELLECK, *De la critique*, Paris: Les Editions de Minuit, 1979, 182 p.

Deze sociologische benadering werd verder uitgewerkt in: A. MACHARIS, *De Belgische [...]*, pp. 16-82.

(3) R. KOSELLECK, *Le règne [...]*, pp.68-70.

(4) R. KOSELLECK, *Le règne [...]*, p.73.

(5) J. ARVELLE, *Histoire de la Franc-maçonnerie belge*, Braine l'Alleud: J.M. Collet, 1995, pp. 19-; K. POMA, *Actie Vrijmetselaren: een politieke benadering van de moderne vrijmetselarij*, Zellik: Roularta Books, 1995, p. 75.

(6) J. DE BRUYN, *Reflectie inzake de symbiose tussen de vrijmetselarij en het Belgisch politiek en maatschappelijk bestel, hoofdzakelijk met betrekking tot de periode 1830 tot op heden*, VUB, 1996, pp. 16-17.

(7) *Progressieve Vrijmetselarij. Informatie en standpunt*, Brussel: Elsevier, 1975, pp. 85-88.

(8) M.C. JACOB, *Freemasonry and Government: the Political Meaning of Civil Society in Eighteenth Century Europe*. In: A. VAN DE SANDE, J. ROSENDAAL, *'Een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Vrijmetselarij in Nederland in de 18de en 19de eeuw*, Hilversum: Verloren, 1995, p. 27 en pp. 34-35.

- (9) H. DE SCHAMPHELEIRE, L'égalitarisme maçonnique et la hiérarchie sociale dans les Pays-Bas autrichiens. In: H. HASQUIN (ed.), *Visages de la Franc-Maçonnerie belge du XVIII au XXIème siècle*, Bruxelles: ULB, 1983, p. 55.
- (10) R. DESMED, De vrijmetselarij in België in de XIXde eeuw (1796-1840). In: *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840*, Brussel, ASLK, Tentoonstellingscatalogus, 1983, pp. 41-45.
- (11) *Progressieve Vrijmetselarij [...]*, p. 89.
- (12) *Progressieve Vrijmetselarij [...]*, p. 90.
- (13) M. DE SCHAMPHELEIRE, *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Groot-oosten van België*. (Boekdeel I: Periode 1830-1914), Brussel: Grootoosten van België, 1987, pp. 69-72.
- (14) *Pierre-Théodore Verhaegen, 1796-1862*, Brussel: VUBPress, 1996, 254 p.
- (15) M.R. THIELEMANS, R. DESMED, De steunpilaren van de liberale gedachte en actie. In: H. HASQUIN (ed.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel: Paul Hymanscentrum-Delta, 1989, p. 56.
- (16) M.R. THIELEMANS, R. DESMED, *De steunpilaren [...]*, p.57; J. BARTIER, *Laïcité et Franc-Maçonnerie. Etudes rassemblées et publiées par Guy Cambier*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 1981, p. 92 en pp. 128-131.
- (17) F. CLEMENT, *Histoire de la Franc-maçonnerie belge au XIXième siècle, deuxième partie (1850-1900)*, Bruxelles: Suprême Conseil Belge, 1948-1949, pp. 27-31.
- (18) F. CLEMENT, *Histoire de [...]*, pp. 25-26.
- (19) L. MALLIE, *La Maçonnerie belge d'après les documents maçonniques. Son évolution antireligieuse, son action politique, ses visées*, Bruxelles: Chez l'auteur, 1906, p. 100.
- (20) Zie hiervoor: *Bulletin du Grand Orient*, 1874 en 1875, nrs. 1 en 2.
- (21) M. HUYSEUNE, *Vrijmetselarij: mythe en realiteit*, Brussel: EPO Studiekring Vrij Onderzoek, 1988, p. 201.
- (22) *Bulletin du Grand Orient*, (1878)4, p. 61.
- (23) Beiden waren lid van de Brusselse loge 'Les Amis Philanthropes'.
- (24) A. MOMMEN, Een aspect van het reformisme. De Belgische werkliedenpartij en haar liberale connectie 1889-1894. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1974, pp. 273-338.
- (25) M. DE SCHAMPHELEIRE, *Geschiedenis [...]* (deel III), pp. 19-21.

Brood & Rozen is tevens te verkrijgen bij:

ACCO-Leuven

Tiensestraat 134, 3000 Leuven

DE GROENE WATERMAN

Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM

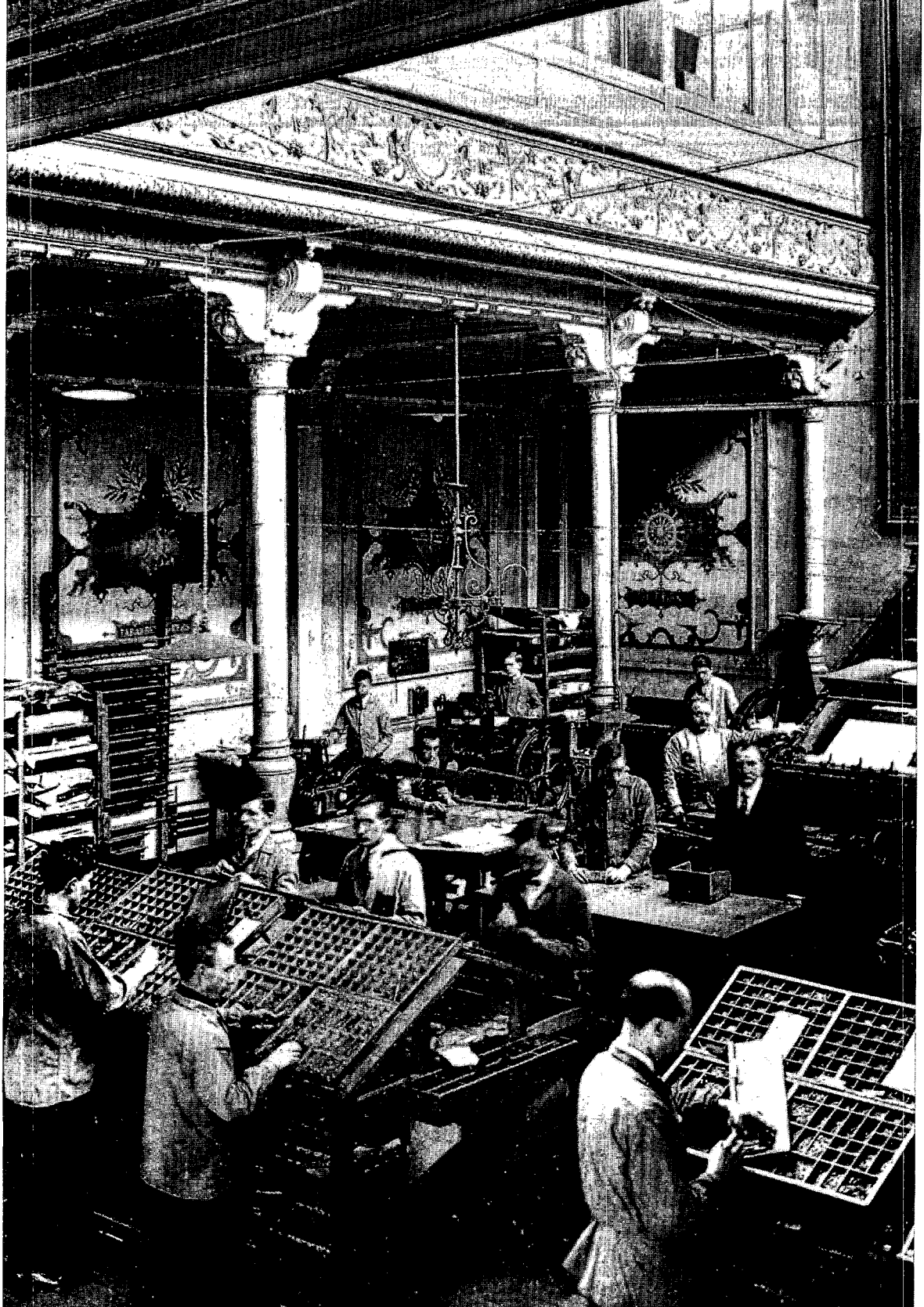
D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX

Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY

Wijngaardsesteenweg 6, 9000 Gent

De handelsdrukkerij Excelsior, 1921

Excelsior

Inventaris van het archief van SV Ontwikkeling en Excelsior NV, uitgeverij en drukkerij van het dagblad Volksgazet

Bert Boeckx, departement Archief AMSAB-
Centrum Antwerpen

Na het faillissement van *Volksgazet* in 1978 werd het archief van het dagblad, de uitgeverij Ontwikkeling en de drukkerij Excelsior via een spoedprocedure gerecupereerd. Reeds twee à drie dagen na de falings waren medewerkers van het Algemeen Rijksarchief ter plaatse. De omvangrijke archieven werden overgebracht naar het Rijksarchief te Beveren, waar ze in depot gepaatsd werden. Bij overeenkomst tussen het Algemeen Rijksarchief en het AMSAB werd bepaald dat het archief van *Volksgazet* overgedragen zou worden aan het AMSAB. Het AMSAB bewaarde al de fotoverzameling en een deel van het archief van *Volksgazet*. Vanuit archivistisch oogpunt is het immers aangewezen dat de gescheiden gedeelten van eenzelfde archiefbestand samen bewaard en ontsloten worden, wat ook de dienstverlening aan navorsers bevordert.

De wortels: Volkstribuun en De Werker

De *Volksgazet* ontstond door samensmelting van twee elkaar beconcurrerende socialistische bladen in het Antwerpse, *Volkstribuun* en *De Werker*.

De Werker verscheen voor het eerst op 18 oktober 1868 als weekblad van het Volksverbond van Antwerpen, een groepering van flaminganten, republikeinen, anti-klerikalen en socialisten, die een jaar eerder opgericht was door Philip Coenen. In 1868 sloot het Volksverbond aan bij de Internationale en in 1870 werd *De Werker* het *Orgaan der Vlaamsche afdeling van de Internationale Werkersvereniging*. Philip Coenen zou hierbij vooral geïnspireerd zijn door het voorbeeld van *Peper en Zout* (Brugge 5/I/1868-22/XI/1868). Het belang van het weekblad *De Werker* oversteeg het Antwerpse en het groeide in feite uit tot een gemeenschappelijke Gents-Antwerpse onderneming. Het weekblad kreeg op een in Gent gehouden Werkerscongres (9-10/IV/1871) kritiek, zowel op de redactie als op de kostprijs en verspreiding. Toch gingen de Gentenaars Van Beveren en Anseele zich bezighouden met verkoop en verspreiding, groeide gaandeweg de Gentse invloed op de redactie en werd uiteindelijk, in december 1871, het bestuur overgebracht naar Gent. *De Werker* ging het echter financieel nog steeds niet voor de wind en op een vergadering (21/IV/1872) in aanwezigheid van Antwerpse afgevaardigden werd beslist het blad terug naar Antwerpen over te brengen en Philip Coenen kreeg terug de leiding. In 1883 wordt *De Werker* overgenomen door de coöperatie De Vrije Bakkers.

Ondertussen was in Gent *Vooruit* van start gegaan, een overkoepelend dagblad dat ook in Antwerpen afname vond. Dat de tijd echter rijp was voor een eigen Antwerps dagblad bewees de kortstondige uitgave van het dagblad *De Socialist, Orgaan der Antwerpsche Afdeling der Werkliedenpartij* (2/X/1887-17/X/1890), dat in de eerste plaats opgericht werd met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1887. Op een partijvergadering in 1891 werd voor de eerste maal de intentie geuit om een eigen dag-

blad uit te geven. Pas op 8 februari 1894 werd besloten het weekblad *De Werker* om te zetten in een dagblad en vanaf 6 maart 1894 verscheen *De Werker* zesmaal per week. Bij gebrek aan de nodige technische en financiële middelen werd *De Werker* in Gent gedrukt, waar men ook redactioneel bijspoorde. Het dagblad droeg te weinig een specifiek Antwerps karakter en kwam bovendien veel te laat aan in Antwerpen. Om hieraan te verhelpen werd er, mede met de financiële hulp van de plaatselijke coöperatie, vanaf 2 januari 1895, gedrukt bij De Voorzorg in Antwerpen, de drukkerij van het Boekdrukkersverbond. *De Werker* kende vanaf toen een relatief succes, maar kon dat niet handhaven. De verkoop dekte de kosten niet en een verdere ondersteuning door de coöperatie zou deze in gevaar brengen. Zodoende werd in januari 1903 de oude regeling terug opgenomen waarbij *De Werker* in Gent gedrukt werd. De financiële problemen waren hierbij opgelost, maar het specifieke lokale karakter van het dagblad verschoof nogmaals naar de achtergrond, wat resulteerde in een daling van het lezersaantal tot 1600. Na bijsturing kende het lezersaantal wel een stijging (3700 in januari 1913), maar toch stond de afname niet in verhouding tot de sterkte van de arbeidersbeweging in Antwerpen.

De Werker was van bij het begin niet alleen voor Antwerpen bestemd en er verschenen dan ook wekelijks berichten uit Gent, Brussel en Mechelen. Vandaar de bijdragen van Edmond Van Beveren, Edward Anseele en César De Paep en verzen van Emiel Moyson. De belangrijkste redactionele medewerkers uit de beginperiode waren Philip Coenen, Kobe Labaer, Magermans, Jan Welters en Georges de Gratie. Toen het blad overgenomen werd door De Vrije Bakkers, was Constant Goetschalck de voornaamste redacteur, samen met Ernest Henrion en August Mortelmans. In 1895 werd, in de

persoon van Louis Krinkels, iemand gevonden die voltijds het redacteurschap op zich kon nemen, geholpen door Jef Taillez. Rond 1900 waren ook Piet Fabri, Edmond Lecocq en Jef Groesser vaste medewerkers van het dagblad geworden. In 1902 was de positie van Louis Krinkels als hoofdredacteur onhoudbaar geworden omdat hij bepaalde besluiten van het Midde-Komitee niet wilde aanvaarden en werd hij opgevolgd door Adolf De Waele en Jan Chapelle.

Aan de basis van de oprichting van *Volkstribuun* lag een twist over de aansluiting van de Antwerpse vakbonden bij de Syndikale Commissie (voorloper van het huidige ABVV). In Antwerpen ontwikkelden zich twee interprofessionele vakbonden, met name het in december 1906 gestichte Algemeen Arbeidssecretariaat, dat aansloot bij de Syndikale Commissie en de BWP en waarin de metaalarbeiders het hoge woord voerden, en de Antwerpse Federatie van (onafhankelijke) Vakverenigingen waarvan de Algemene Diamantbewerdersbond van België (ADB) de pijler was.

In december 1906 begon de Federatie van Vakbonden (de latere Antwerpse Federatie van Vakverenigingen) reeds met het inzamelen van fondsen om een krant - *Volkstribuun* - te kunnen uitgeven, die de tegenhanger zou moeten worden van *De Werker*, het orgaan van de Syndikale Commissie. De diamantbewerders hadden de overgrote meerderheid van de aandelen van drukkerij De Volkstribuun in handen. De krant zou in de komende jaren de ADB enorme offers kosten. Eind 1906 werd de leden zelfs tweemaal gevraagd 10% van hun weekloon af te staan. Het eerste nummer verscheen op 25 juli 1907. *Volkstribuun* werd gedrukt door de Samenwerkende Maatschappij Volkstribuun in de Carnotstraat en later de Baron

Joostenstraat, een pand dat toebehoorde aan de Antwerpse Diamantbewerksbond. Louis Van Berckelaer nam de hoofdredactie van het dagblad op zich⁽¹⁾.

Naar de eenheid : De Volksgazet

Toen een eind werd gesteld aan de tweespalt binnen de Antwerpse vakbondswereld, zag men de noodzaak in om één dagblad op te richten. Camille Huysmans en de Nederlandse leider van de diamantbewerks, Jan Van Zutphen, speelden hierbij jarenlang een bemiddelende rol. Een commissie, paritair samengesteld uit vertegenwoordigers van de twee organisaties, kwam in 1909 tot de conclusie dat een eenheid tot stand moest gebracht worden, waarbij zowel *Volkstribuun* als *De Werker* zouden blijven bestaan, respectievelijk als spreekbuis van de vakbeweging en de politieke beweging. De samensmelting van de beide dagbladen kwam echter pas tot stand na de werkstaking voor zuiver algemeen stemrecht van 1913, waar zich de noodzaak liet voelen van één algemeen socialistisch arbeidersorgaan. In de geest van verzoening en wegens het feit dat men in de Brusselse federatie lezers wou winnen, werd beslist geen van beide titels over te nemen. Men hoopte met de lezers van beide kranten voor het nieuwe dagblad aan 10.000 abonneementen te komen. Een dagbladcommissie werd opgericht om de verschillende aspecten van de fusie te bestuderen⁽²⁾. Op het arrondissementscongres van 2 november 1913 bracht Willem Eekelers verslag uit over de werking van de dagbladcommissie. Onderhandelingen met *Volkstribuun* en de ADB waren volop aan de gang. Een reservefonds had 20.000 frank samengebracht en met de Brusselse federatie, die ook een redacteur zou aanstellen, werd onderhandeld om een vaste basis te garanderen. De

uitgave van het dagblad werd voorzien voor begin 1914. Met het Gentse dagblad *Vooruit* werd tot een territoriaal akkoord gekomen waarbij *Vooruit* de beide Vlaanderen en *Volksgazet* Antwerpen, Brabant en Limburg voor hun rekening zouden nemen. In de provincies Luik en Henegouwen zouden beide dagbladen verspreid worden. Op het arrondissementscongres van 26 april 1914 stelde de dagbladcommissie de titel *De Volksgazet* voor en werd aangegeven welke richting het nieuwe dagblad zou uitgaan: een populair en modern blad dat alle arbeiders zou moeten aanspreken. Men kon de machines en het administratiepersoneel, met Jan Luys aan het hoofd, overnemen van *Volkstribuun*. Daarenboven bezat de ADB in de Baron Joostenstraat een huis dat aan het blad en de partijdrukkerij Excelsior een onderkomen kon geven. *De Werker* verscheen voor de laatste maal op zondag 31 mei 1914 en de Antwerpse rubriek draagt de kop "*De Werker verdwijnt! Leve De Volksgazet*". Het langverwachte eerste nummer van *De Volksgazet* verscheen op woensdag 3 juni 1914. De hoofdredactie was toevertrouwd aan de Berchemse socialist Edward Preumont en Camille Huysmans leverde, zonder ze te ondertekenen, de hoofdartikels. *De Volksgazet* werd gedrukt door de in 1907 opgerichte drukkerij Excelsior NV en uitgegeven door de speciaal daarvoor op 30 mei 1914 opgerichte Samenwerkende Maatschappij Het Goede Zaad. Jan Samijn was de bestuurder van de maatschappij Het Goede Zaad, samen met de commissarissen Camille Huysmans, Henri Longville, Willem Eekelers en de beheerders Ferdinand Elbers, Modest Terwagne, Jan Pladet, Arthur Wieme en Jef Taillez. De bestuurder had naast de bestuurlijke en financiële verantwoordelijkheid ook de leiding over "[...] de publiciteit en beslist alleen of een werk zal uitgegeven worden, of een artikel zal opgenomen worden".

Een partijdrukkerij in wording: Excelsior

Toen in 1903 *De Werker* noodgedwongen terug in Gent moest gedrukt worden, groeide het besef dat men te Antwerpen nood had aan een eigen drukkerij. Op de algemene vergadering van de BWP van 17 juni 1906 werd unaniem besloten een partijdrukkerij op te richten: "Omdat dit de eenige weg is die kan leiden om voor de Provincie Antwerpen een flink socialistisch dagblad (waaraan zeer groote behoefte bestaat) uit te geven". Er werd een commissie in het leven geroepen, die als opdracht kreeg de drukkerij op te richten en daarbij 3000 frank ter beschikking kreeg uit de partijkas. Er werd begonnen met de uitgave van spaarboekjes die later tegen aandelen konden ingeruild worden. Er kon gestort worden vanaf 1 september 1906, doch er kwamen vooraf al storting binnen, wat bewijst dat de onderneming enthousiast onthaald werd.

Na een tiental maanden voorbereiding en sparen kon men op 16 april 1907 overgaan tot de oprichting van de Naamloze Maatschappij Electrische Drukkerij Vooruitzicht. De beheerraad was samengesteld uit Modest Terwagne, Frederik Spyers, Christophe Mahlman, Jules Schevenels, Joseph Taillez, Felix Delaruelle en Henri Longville. Toen bleek dat er al een drukkerij met de naam Vooruitzicht bestond, werd op 26 juli 1907 de naam van de maatschappij veranderd, waarbij de keuze viel op Excelsior. Er werd geijverd opdat "[...] alle partijgenooten van binnen en buiten Antwerpen zich nu met hun werk uitsluitend wenden tot onze drukkerij. Ieder moet nu helpen, medewerken, omdat we door onze drukkerij moeten komen tot ons eigen blad". Excelsior ging in een pand in de Provinciestraat van start met beperkt materiaal en vijf man personeel, onder wie Jef Taillez, die directeur werd. Pas in 1914 werd een linotype aangekocht. In de beginjaren werd vooral drukwerk voor de vak-

bonden verzorgd en in het bijzonder voor de transportarbeiders.

De Eerste Wereldoorlog

De start van *De Volksgazet* was van erg korte duur. Amper twee maanden na het verschijnen van het eerste nummer brak de oorlog uit. De hoofdredacteur, Edward Preumont, verzorgde de berichtgeving van het oorlogsfront, maar kreeg af te rekenen met censuur. In de vergadering van het Federaal Comité van 28 september 1914, klaagt Urbain Jamar dan ook over de censuur op *De Volksgazet*, beweert dat er partijdig gehandeld wordt en dat *De Volksgazet* benadeeld wordt. In de laatste weken van zijn verschijnen vertoonde het dagblad dan ook regelmatig witte kolommen. De krant zou verschijnen tot op de dag van het bombardement op Antwerpen, op 7 oktober 1914. Door Preumont, Struys en Eekelers werd in november bij de Duitse Kommandantur nog een aanvraag gedaan om de krant terug op te starten. Volgens de Duitse voorwaarden zou de krant aan censuur onderworpen worden en zou enkel officiële (Duitse) informatie opgenomen mogen worden. Ook zouden valse zogenaamde socialistische artikels moeten verschijnen. Om die redenen werd dan besloten de krant niet meer uit te geven.

Bij het uitbreken van de oorlog werd alle activiteit van de drukkerij Excelsior gestopt. Tijdens de oorlog heeft de drukkerij zo'n tweeëneenhalf jaar stilgelegen. Slechts in 1915 werd nu en dan een beroep gedaan op het personeel om het syndicale mededelingenblad van de ADB, onder de redactie van Louis Van Berckelaer, te zetten en te drukken. In april 1917 werd dan nog aanvaard het dagblad de *Antwerpsche Courant* te drukken, waardoor Excel-

sior de oorlogsperiode financieel kon overleven; de eigenaar van dit dagblad maakte echter begin 1918 aanstalten om terug zelf te drukken. Als de drukkerij stil kwam te liggen bestond het gevaar dat de bezetter de machines en grondstoffen ging aanslaan. Om die reden werd vanaf maart 1918 regelmatig vergaderd door aandeelhouders van Excelsior en vooraanstaande partijleden zoals Mahlman, Cools, De Bruyn, De Gratie, Rombaut, Spillemaeckers en Samijn, over een nieuw op te richten eigen (dag)blad, dat een opvolger zou zijn van *De Volksgazet*, eventueel onder een andere naam. De financiële en praktische problemen waren echter van die aard dat enkel beslist werd een commissie op te richten die de uitgave van het blad moest voorbereiden. Men was vooral beducht voor de impact van de Duitse censuur op een nieuwe uitgave.

De tweede start, 1918-1923

De Volksgazet verscheen voor het eerst terug op maandag 18 november 1918, met de vermelding 'voortzetting jaargang 1914'. Men vertrok met een kapitaal van enkele honderden franken en 1800 lezers. Jan Samijn nam het bestuur waar, Urbain Jamar de redactie, en Jan Luys werd verantwoordelijke voor de administratie. *De Volksgazet* kon zich direct ontplooien en telde in 1920 al 28.000 lezers. De redactie en de drukpers waren nog steeds ondergebracht in het gebouw in de Baron Joostenstraat.

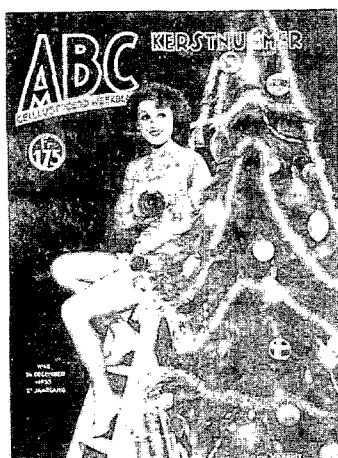
Ondertussen was met de heruitgave van *De Volksgazet* ook de drukkerij Excelsior heropgestart. In 1919 werd de drukkerij overgebracht naar het oude lokaal van SM De Werker in de Diepestraat. Ook het materiaal werd uitgebreid met één nieuwe en drie oude linotypes. De oorspronkelijke uitgeversmaatschappij Het

Goede Zaad, waarvan de bestaansduur bepaald was op vijf jaar, werd in 1923 vervangen door de coöperatie Ontwikkeling, die enkel onder controle stond van de Antwerpse afdeling van de BWP en van start ging met een kapitaal van 10.000 frank ⁽³⁾. De beheerders van de SM Ontwikkeling waren Camille Huysmans en Willem Eekelers (afgevaardigde beheerder), Gustaaf Laroche (voorzitter Raad van Beheer), Henri Longville (secretaris), Jan Samijn en Edouard Van Eyndonck. Gelijktijdig was in de Somersstraat een voormalige diamantslijperij aangekocht waar én SM Ontwikkeling én de drukkerij Excelsior NV gevestigd werden. *De Volksgazet* werd vanaf 1923 uitgegeven door een Samenwerkende Maatschappij (Ontwikkeling) en een Naamloze Vennootschap (drukkerij Excelsior), die in wezen slechts één enkele onderneming waren, met een identieke raad van beheer en hetzelfde college van commissarissen. Deze structuur werd toen gekozen op grond van de vrees voor persprocessen, in de eerste plaats om beslaglegging op het machinepark te voorkomen en zo de juridische onafhankelijkheid van *De Volksgazet* te waarborgen. De gronden, gebouwen en het materiaal waren eigendom van Excelsior, Ontwikkeling bezat enkel het wagenpark en de bureaumeubelen.

Uitbouw en crisis, 1923-1940

Na de terugkeer in 1919 van Willem Eekelers uit Engeland, waar hij de Metaalbewerkersbond had georganiseerd, werd deze jarenlang de beheerder én de hoofdredacteur van *De Volksgazet*. Zijn snedige, beeldrijke cursiefjes werden door Emmanuel De Bom gebundeld in het *Roode Hoekje*. Nadat Eekelers in 1927 schepen van Onderwijs van de stad Antwerpen was geworden, nam Urbain Jamar tijdelijk de func-

Koopt het Prachtig Kerstnummer van

A. B. C.

het meest gelezen geïllustreerd weekblad van België

Van **DONDERDAG 21 DECEMBER** af, is het overal te verkrijgen aan den prijs van **1.75 Frank**. Dezen welke onmiddellijk een postabonnement van drie maanden, krijgen het Kerstnummer **KO E-LOOS** toegestuurd.

Wie abonneert is van A.B.C. is kosteloos verzekerd tegen ongevallen

Groot - Vlaamse Uitg. 50 Provincieaanw. 65 - 2490 - Brussel - R. V. Keizer

Vanaf 1 januari 1932 gaf SM Ontwikkeling in samenwerking met SM Het Licht, het weekblad ABC uit

tie van hoofdredacteur waar. In hetzelfde jaar werd Camille Huysmans de nieuwe hoofdredacteur, tot aan zijn burgemeesterschap in 1933. Huysmans werd opgevolgd door Adolf Molter, die tot aan de Tweede Wereldoorlog de leiding had over de redactie. Onder meer Flor Mielants, Albert Van Laar, Frans Detiège, Lode Craeybeckx, Lode Zielens, Frits Francken, Joe Senten, Raymond Heïreman, Herman Vos en Jos Van Eynde maakten deel uit van de redactie.

De sterke stijging van de papierprijs vanaf 1923 en vooral vanaf 1926 zette een rem op de ontplooiing van *De Volksgazet*. Men was genoodzaakt de prijs van het dagblad te verhogen. Dit had tot 1929 een daling van het lezersaantal tot gevolg, waarna de verkoop stabiel bleef.

De overname van *De Volksgazet van Brabant*, de verplichte afname door PMB-Brabant en de Leuvense graveerders en vooral een doorgedreven propaganda-actie zorgden ervoor dat de licht dalende trend van de verkoop omgebogen werd. Het lezersaantal steeg van 39.150 in mei 1930 tot zelfs 46.800 in mei 1933. De toenemende crisis zorgde vanaf 1934, ondanks een nog steeds doorgezette propaganda, voor een terugvallende verkoop, naar 44.000 in 1934, 41.500 in 1935 en 37.500 in 1936, nochtans een verkiezingsjaar. De dalende trend kon voor de Tweede Wereldoorlog niet meer omgebogen worden, ondanks pogingen van het bestuur en de redactie om het uitzicht en de inhoud van het dagblad te verbeteren. Op het BWP-congres van 1936 werd immers gewezen op de intellectuele achterstand van de socialistische pers, een pers die meer moest beantwoorden aan de verwachtingen van de lezers en die bovendien de grote afstand, die bestond tussen de partij en haar kiezers, moest helpen overbruggen.

SM Ontwikkeling had volgens haar statuten

tot doel het "[...] drukken, uitgeven en verspreiden van alle boeken, brochures, tijdschriften, week- en dagbladen, alsook het oprichten en uitbaten van alle aankondigings- en publiciteitskantoren, boekhandel en lectuurkabinetten" ⁽⁴⁾. Voor de Tweede Wereldoorlog beperkte Ontwikkeling zich nochtans bijna uitsluitend tot de uitgave van *De Volksgazet*, met uitzondering van sporadische initiatieven zoals een bescheiden literatuurreeks onder de titel *Een uurtje verpozing*, met werk van L. Baekelmans, M. Sabbe, L. Zielens (ca. 1930) en de belangrijke *Geschiedenis der arbeidersbeweging van Antwerpen en Omliggende* (1926) van Albert Van Laar.

Vanaf 1 januari 1932 gaf SM Ontwikkeling, in samenwerking met SM Het Licht uit Gent, het geïllustreerde weekblad ABC uit. De eerste redactie was samengesteld uit twee Antwerpse redacteuren (F. Francken en A. Molter) en twee Gentse (G. Hamers en M. De Rijcke). Er werd gedrukt bij de Rotogravure Leiden en vierentwintig van de tweeëndertig bladzijden konden uit andere (internationale) tijdschriften overgenomen worden. Mede door de kosteloze ongevallenverzekering voor de abonnees en de voor die tijd verzorgde fotografie sloeg de formule onmiddellijk aan. Ondanks de crisis en de redelijk hoge verkoopprijs (1,25 fr), haalde het weekblad ABC in zijn eerste jaar al 70.000 lezers. Een reden voor dit succes was zeker de lokale binding met vooral foto's van plaatselijke gebeurtenissen, sportwedstrijden, vieringen en dergelijke.

Na 1923 was het vooral de dagbladafdeling (*De Volksgazet*) van drukkerij Excelsior die positieve resultaten kon voorleggen. De handelsafdeling van de drukkerij kende echter een voortdurend verlies. Enerzijds kwam dit omdat de drukkerij vele orders van de partij, de vakbond, de coöperatie en de joodse gemeenschap verloren had. Anderzijds werd de drukkerij niet pro-

fessioneel gerund. Om die reden werd in september 1929 de bestuurder van de drukkerij, J. De Vos, vervangen door J. Luys, waarna de drukkerij gereorganiseerd werd 'op Gentsche wijze' (SM Het Licht). Dit hield in dat de werkregeling aangepast werd zodat het productieproces beter gecontroleerd kon worden en een scherpe kostprijsberekening van het drukwerk kon gemaakt worden. Naast de nieuwe bestuurder werd een technisch directeur aangesteld, Désiré De Decker, die de praktische leiding van de drukkerij op zich nam. De gunstige financiële evolutie van de drukkerij Excelsior maakte het mogelijk om in 1932-1934 een huizenblok in de Leeuwerikstraat (zijstraat van de Somersstraat) aan te kopen. In 1935 werd op die plaats een grote moderne drukkerij gebouwd met werkplaatsen en kantoren voor de administratie en de redactie van *De Volksgazet* (architect Frits de Mont). Ook het materiaal werd vervangen en aangevuld tot een modern machinepark. Excelsior ging in 1907 van start met vijf man personeel. In 1928 telde de drukkerij 33, en in mei 1940, 51 man personeel.

De Tweede Wereldoorlog

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte voor de tweede maal een eind aan het verschijnen van *De Volksgazet*. Het voorlopig laatste nummer verscheen op 13 mei 1940, toen de Duitsers op het punt stonden Antwerpen in te nemen. Een deel van het personeel vluchtte naar Frankrijk en anderen, zoals Frans Detiège en Jos Van Eynde (redactiesecretaris), waren reeds in 1939 gemobiliseerd. Even werd er overwogen om *De Volksgazet* opnieuw te laten verschijnen omdat Hendrik De Man het dagblad als een mogelijke spreekbuis zag voor de Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Dit plan ging niet door, te meer omdat ondertussen *Volk en*

Staat de installaties van *De Volksgazet* had ingenomen.

Door de 'Verordnung' van 20 mei 1940 werden drukkerijen waarvan de eigenaren het land hadden verlaten als 'verlaten onderneming' beschouwd. Op 11 juni 1940 werd aan het dagblad *Volk en Staat* de toestemming verleend om over de drukkerij van Excelsior en de voormalige *De Volksgazet* te beschikken. Het in 1936 opgerichte *Volk en Staat* was de spreekbuis van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV). In 1941 kregen eerst Wilhelm Pée en later Gaston De Vos als 'Verwalter' de leiding in handen. Het eerste nummer verscheen op 13 juni 1940 op het formaat en in het lettertype van *De Volksgazet*. A. Mermans werd hoofdredacteur en J. Brans uitgever en plaatsvervangend hoofdredacteur. *Volk en Staat* werd uitgegeven door NV De Schelde waarvan de beheerraad voorgezeten werd door August Borms. Karel Peeters was beheerder en algemeen directeur. NV De Schelde publiceerde niet alleen het dagblad *Volk en Staat* maar beheerde ook een handelsdrukkerij met dezelfde naam en bezat een aantal boekhandels. NV De Schelde deed goede zaken tijdens de oorlogsjaren en de personeelsbezetting groeide aan van 83 man in 1940 tot 233 in 1943. Het collaboratiedagblad kende tijdens de bezetting een gemiddelde oplage van tussen de 40.000 en 55.000 exemplaren.

In Antwerpen werd in februari 1941 een eerste illegale vergadering belegd voor het uitgeven van een clandestien blad. Deze vergadering vond plaats in de woning van Jan van Overloop, waar Jos Van Eynde, Ward Coens, Louis Major, Ward Cassiers, Bert Van Kerckhoven en Maurice Dequeecker elkaar ontmoetten. In mei 1941 verscheen het eerste nummer van de clandestiene *De Werker*. Jos Van Eynde, 'Homonovus', was samen met Ward Cassiers één van de voornaamste redacteurs en het

hoofdartikel van het eerste nummer *Wij komen terug* was van zijn hand. Naast *De Werker* verleende Jos Van Eynde nog zijn medewerking aan de sluikbladen *Bevrijding* en *Morgenrood*.

De bevrijding

Tijdens de bezetting werden voorbereidingen getroffen voor de heruitgave van *De Volksgazet*. Adolf Molter zou na de bevrijding de administratieve leiding van de krant op zich nemen en Jos Van Eynde werd door de vooroorlogse afgevaardigde beheerder, Willem Eekelers, bij volmacht aangesteld tot hoofdredacteur. Op de laatste vergaderingen van het clandestiene partijbestuur op 2 en 3 september werd onder meer beslist de gebouwen van *De Volksgazet* terug in te nemen. Jos Van Eynde werd aangesteld als hoofdopsteller en kon van start gaan met de vooroorlogse redactie van *De Volksgazet*. Eén redacteur, David De Vries, was gedeporteerd en later in november 1944 zou Lode Zielens omkomen bij een bombardement. Door dat de drukpersen tijdens de bezetting waren blijven draaien en een deel van het technisch personeel had kunnen doorwerken, kon al vanaf de eerste dag van de bevrijding gedrukt worden.

Op 4 september kwam de eerste naoorlogse *Volksgazet* (zonder prefix) van de persen, ze werd verspreid in de stad en omliggende, met uitzondering van het noorden, waar nog gevochten werd. *Volksgazet* was het eerste dagblad dat na de bevrijding in België verscheen en in het eerste nummer werd de *Vrijheidsboodschap van de Socialistische Partij van België* gepubliceerd. In het begin was de papierbevoorrading moeilijk en onregelmatig en om die reden werd vanaf dan geopteerd voor het tabloid-formaat. De nieuwe *Volksgazet* bleek een succes, vooral door de berichtgeving over de oor-

logsmisdaden en het oorlogsgebeuren. Al in september 1944 kende het dagblad 100.000 lezers en een maand later waren er al 125.000. Op 22 december 1944, om 1.55 u werden de gebouwen van de drukkerij vernield door een V-bom. Er vielen geen slachtoffers en de installaties werden niet al te zwaar beschadigd. Ook het secretariaat van de arrondissementsfederatie van de BSP, dat zich in de gebouwen van Excelsior bevond, werd geraakt. De vooroorlogse archieven van zowel de federatie als van *Volksgazet*, van SM Ontwikkeling en Excelsior NV werden vernietigd. Met de hulp van de *De Nieuwe Gazet* en *Le Soir* kon *Volksgazet* blijven verschijnen en begin 1945 kon terug gedrukt worden in de herstelde gebouwen.

Volksgazet in de naoorlogse periode

Volksgazet nam direct na de Tweede Wereldoorlog een succesvolle start. Dit ondanks de naweeën van de oorlog, met onder meer het bombardement van 22 december 1944. Door de papierschaarste kon niet altijd op volle capaciteit gedrukt worden. Zo konden op 31 januari 1945 slechts 54.089 exemplaren gedrukt worden, tegenover 109.694 een dag later.

In 1945 werd Adolf Molter aangesteld als nieuwe afgevaardigde beheerder, in opvolging van Willem Eekelers⁽⁵⁾. Jos Van Eynde was dan al de nieuwe hoofdredacteur geworden⁽⁶⁾. In de naoorlogse periode werd veel aandacht besteed aan de promotie van de krant via grootscheepse campagnes, wedstrijden en dergelijke. Door de nieuwe formule van informatiekraant en de promotie daaromtrent kende de krant al vlug een grote bloei. In 1945 steeg de gemiddelde dagelijkse oplage van 107.000 exemplaren in januari naar 140.000 in december⁽⁷⁾. De hoogste oplage van *Volksgazet* werd bereikt in april 1946 met gemiddeld 144.000 exemplaren.

Jos Van Eynde (m.) werd in 1965 hoofdredacteur van Volksgazet

Volksgazet zal dus in de naoorlogse periode de Gentse *Vooruit* overvleugelen, hetgeen zou leiden tot een bittere concurrentie tussen de twee socialistische kranten. Volgens de vroeger gemaakte territoriale afspraken zou *Volksgazet* Antwerpen, Brabant en Limburg voor haar rekening nemen. De provincies Oost- en West-Vlaanderen waren voor *Vooruit*. Het zwaartepunt van de verkoop van *Volksgazet* situeerde zich in Antwerpen, waar 75 procent van de oplage aan de man werd gebracht. Desondanks kende *Volksgazet* in de beide Vlaanderen een aanzienlijke verkoop, tijdens de jaren '50 ongeveer 9 à 10.000 exemplaren wat neerkomt op 8 à 9 procent van de oplage. Volgens Jos Van Eynde was dit vooral te danken aan de omstandigheden bij de bevrijding, toen Antwerpen eerder bevrijd was dan Gent en *Volksgazet* dus met een niet te onderschatten voorsprong van start kon gaan ⁽⁸⁾. In Oost-Vlaanderen kende *Volksgazet* bijval in het Waasland, dat meer georiënteerd was op het Antwerpse. In West-Vlaanderen drong *Volksgazet* vooral door in de kuststreek, deels door de afname bij de vakantiegangers en ook omdat zij begon met het publiceren van gemeenteraadsverslagen.

Qua oplage was 1946 een topjaar voor *Volksgazet*, met een gemiddelde dagelijkse oplage van 136.000 exemplaren. In 1947 viel het aantal lezers al terug op gemiddeld 118.000. Tussen 1949 en 1958 schommelde het tussen de 111.000 en 114.000. Eind jaren '50 en begin jaren '60 begon het lezersaantal af te kalven en in 1962 ging men onder de kaap van de 100.000. *Volksgazet* verloor in de daaropvolgende periode jaarlijks zo'n 3 à 5 procent van haar lezers en in 1970 had de krant nog maar 73.900 lezers. In de jaren '70 ging de evolutie versneld door en in 1974 kwam men met 59.100 lezers onder de kaap van de 60.000, wat wil zeggen dat de krant in de periode '54-'74 bijna de helft van haar lezers verloor. In de twee daaropvolgende jaren

verloor *Volksgazet* nog eens respectievelijk 8,7 en 6,4 procent van haar lezers zodat men in 1977, het laatste volledig jaar van verschijnen, een gemiddelde dagelijkse oplage telde van 48.600 exemplaren.

Al in 1964 was het duidelijk dat de financiële situatie van *Volksgazet* meer en meer verontrustend werd. Er waren schulden bij de RMZ en de Sociale Voorzorg. Daarenboven werd de raad van beheer sinds lang slechts sporadisch samengeroepen. Om die redenen werd aan de bedrijfsrevisoren Ph. Janssens en A.C. Lodder gevraagd een rapport op te stellen over de toestand van Ontwikkeling en Excelsior. Janssens en Lodder hadden veel kritiek op de organisatie en het (financiële) beheer van de beide maatschappijen.

Op de Raad van Beheer van 28 december 1964 werd beslist dat het rapport-Janssens-Lodder als basis zou dienen voor een grondige reorganisatie. Met ingang van 1 januari 1965 werd Adolf Molter in zijn functie van afgevaardigde beheerder vervangen door Jos Van Eynde. Hubert D'hollander werd benoemd tot directeur. Jos Van Eynde vroeg aan Camille Huysmans om het voorzitterschap van de Raad van Beheer neer te leggen en op 15 januari 1965 werd Huysmans vervangen door Louis Major. Van 1965 tot 1977 was Jos Van Eynde afgevaardigde beheerder van Ontwikkeling en Excelsior en hoofdredacteur van *Volksgazet*, waarna hij werd opgevolgd door respectievelijk Hubert D'hollander en François Geudens.

Ontwikkeling als uitgever van periodieken

De uitgeverij Ontwikkeling beperkte zich in de vooroorlogse periode hoofdzakelijk tot de uitgave van *De Volksgazet*. Onder het bestuur van Adolf Molter werd Ontwikkeling de uitgever van een aantal belangrijke tijdschriften en

zou mede om die reden gedurende de jaren '50 en '60 een waardevol literair fonds opbouwen.

De heropstarting van het weekblad ABC (in co-editie met Het Licht) verliep moeizaam. Door de oorlogsomstandigheden moest tijdelijk in Brussel bij SAR gedrukt worden. In 1948 werden de contacten met Rotogravure in Leiden weer opgenomen. De formule waarbij er, naast de vierentwintig bladzijden die overgenomen werden uit andere (internationale) tijdschriften, slechts acht bladzijden eigen redactionele inbreng was, gaf het weekblad te weinig een eigen gezicht. Mede doordat ABC later dan de concurrenten anticipeerde op de opkomst van de televisie, kon het vooroorlogse succes niet geëvenaard worden. In de laatste maanden van 1959 besteedde ABC elke week één pagina aan de televisieprogramma's en vanaf maart 1960 werd er een televisiebijlage van acht bladzijden bijgevoegd, hetgeen bij de lezers aansloeg. Om budgettaire redenen werd in juni 1962 de zogenaamde compactformule gelanceerd. Het blad werd kleiner van formaat, maar tachtig bladzijden dik. Dit kwam het blad, dat bekend was voor zijn foto's en zijn verzorgde presentatie met vierkleurendruk op krantenformaat, niet ten goede. In 1965 kon terug met kleurendruk gewerkt worden omdat de drukkerij Excelsior, waar ondertussen gedrukt werd, zich een eigen offsetrotatie had aangeschaft. Ook op het redactionele vlak werden pogingen ondernomen om ABC om te vormen tot een modern informatieweekblad. Ondanks alle initiatieven kwam het niet meer uit de (financiële) moeilijkheden. In september 1970 zegde de Gentse uitgeverij Het Licht de co-editie met ABC op. Ontwikkeling alleen kon de kosteloze ongevalverzekering die met het weekblad verbonden was, niet meer dragen. Deze verviel dan ook vanaf november 1970. De verkoop bleef dalen: 44.500 exemplaren in

januari 1958, 33.330 in januari 1962, 27.700 in januari 1968, 18.700 in januari 1971 en tenslotte 16.100 begin 1973. ABC was al langer verlieslatend. In 1960 bedroeg het exploitatieverlies al 1,4 miljoen en in 1972 was het verlies opgelopen tot bijna 3,6 miljoen. In februari 1973 was Ontwikkeling dan ook genoodzaakt het eens zo prestigieuze weekblad op te heffen. ABC werd in maart 1973 zonder veel succes vervangen door het al bestaande tijdschrift *VARA-gids*.

In 1958-1959 werd door prof. dr. L. Flam (Brussel) een comité samengesteld dat onder meer bestond uit prof. dr. Aler (Amsterdam), prof. dr. A. Gerlo en prof. dr. Weisgerber (Brussel), prof. dr. Ghysbrecht (Gent), Adolf Molter en W. Vaerewijck (verantwoordelijk voor de uitgeverij bij Ontwikkeling). Dit comité had als doel een aantal tijdschriften uit te geven die, anti-dogmatisch van geest, een vulgariserend wetenschappelijk karakter zouden hebben. Deze tijdschriften moesten uiteenlopende wetenschappelijke disciplines beslaan en gericht zijn aan afgestudeerden, studenten en leerlingen van het middelbaar onderwijs en tevens aan jonge universitairers de mogelijkheid geven om te publiceren. De volgende tijdschriften werden door prof. dr. Flam aan Ontwikkeling toevertrouwd: *Boog* (°1964) en *Dialog* (°1960), beide tijdschriften voor wijsbegeerte; *CLIO* (°1957), *ClioXX* (°1962) en *Geschiedenis in het Onderwijs* (°1952), gericht op het geschiedenisonderwijs in het secundair. Tenslotte werd later ook het *Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel* door Ontwikkeling uitgegeven. Daarnaast zou Ontwikkeling in eigen beheer een reeks tijdschriften uitgeven specifiek gericht op het middelbaar onderwijs met onder meer *Actualiteit* (°1962) voor de leerlingen moraal; *Courrier math*, *Diagram* en *Wiskundepost* (°1962); *Sleutel* (°1964), een vulgariserend jeugdmagazine voor

thuis en op school; *Volksopvoeding* (°1952), een Belgisch-Nederlands tijdschrift voor sociaal-cultureel groepswerk, en tenslotte het belangrijke *Persoon en gemeenschap* (°1947), een pedagogisch tijdschrift dat de verdediging van het officiële onderwijs opnam. Andere door Ontwikkeling uitgegeven periodieken waren *EVA* (°1952); *Film*, van de Socialistische Federatie van Ciné-Clubs; het striptijdschrift *Heroic*; *Jongerenkontakt* van het ABVV; de *Nieuwe Stem* (°1946) een maandblad voor cultuur en politiek; de *Sportduif* en de *Sportgazer*; de socialistische periodieken *Parool* (1947-1948) en *Links*. Ontwikkeling was voor de Franse Editions Lacroix de vertegenwoordiger van de tijdschriften *Guérir*, *Vie des Bêtes*, *Jardin*, *Monde et vie* en *Pêche*. Belangrijker echter waren de *Lektuurgids*, een bibliografisch tijdschrift opgericht in 1954, en vooral het in 1946 opgerichte *Nieuw Vlaams Tijdschrift* (NVT).

Vlak voor zijn overlijden in 1945, vatte August Vermeylen het plan op een literair tijdschrift op te richten, met Herman Teirlinck als directeur en Hubert Lampo als redactiesecretaris. Gerard Walschap kon Adolf Molter overtuigen het *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* bij Ontwikkeling uit te geven. Deze beslissing van Molter had verstrekkende gevolgen. Ontwikkeling beschikte nu over een tijdschrift dat zou uitgroeien tot een toonaangevend literair orgaan. Het eerste nummer van het NVT verscheen in april 1946. Mettertijd zou het NVT een belangrijke rol spelen in de vrijzinnige cultuurspreiding. Het functioneerde als een literair laboratorium voor moderne literatuur, waarbij het in een driehoeksverhouding stond met zijn tegenhangers, de katholieke *Dietsche Warande* en *Belfort* en de liberale *Vlaamse Gids*. De eerste redactie bestond, naast Herman Teirlinck en Hubert Lampo uit Raymond Brulez, Johan Daisne, Bert Decorte, Marnix Gijsen, Maurice Gilliams, Ray-

mond Herreman, Karel Jonckheere, Julien Kuypers, Achilles Mussche, Maurice Roelants, F.V. Toussaint van Boelare, Piet van Aken, Albert Van Hoogenbemt, Herman Vos en Gerard Walschap. Deze redactie was pluralistisch samengesteld maar gaandeweg zou het NVT een meer socialistisch, anti-klerikaal vrijzinnig imago krijgen.

Een uitgeverij met een waardevol literair fonds

In de jaren '40 gaf Ontwikkeling sporadisch werk uit van onder meer Achilles Mussche, Camille Huysmans, Johan Daisne, Cyriel Verleyen en Ger Schmook. Vooral via de *Nieuw Vlaams Tijdschrift - Reeks*, een bijproduct van het NVT, kon de uitgeverij in de jaren '50 en '60 een bijzonder waardevol literair fonds opbouwen. In de NVT-reeks verschenen onder meer de eerste uitgaven van *Klinkaart* (1954) van Piet van Aken, *Ontwijding* (1954) van Fanny Leys, *Een bruid in de morgen* (1955) van Hugo Claus, *Menuet* (1955) van Louis Paul Boon, *Glanzend was mijn haarwong* (1956) van Bertien Buyl, *Wijding voor een derde geboorte* (1956) van Herman Teirlinck, *Anker en zon* (1960) van Marcel Wauters, *Doorsnee-mens* (1961) van Ben Cami, *Maiden-trip* (1961) van Frank Liedel. Ontwikkeling was in die jaren ook de uitgever van onder meer het werk van Frans de Bruyn, René Berghen, Gerard Walschap, Ivo Michiels, Piet van Aken, Paul de Wispelaere, Achilles Mussche, Willem M. Roggeman. Tot het fonds van Ontwikkeling behoorde ook de reeks de *Bibliotheek van Vlaamse Letteren* voor het Middelbaar- en Normaalonderwijs met verklarende uitgaven van werk van Marcel Coole, Willem Elsschot, Ernest Claes, Emiel van Hemeldonck, Achilles Mussche, Paul Lebeau, Karel Jonckheere, Hubert Lampo, Felix Tim-

NIEUW VLAAMSCH TIJDSCHRIFT

STICHTER AUGUST VERMEYLEN

EERSTE JAARGANG
JUNI 1946

UITGEVERIJ ONTWIKKELING ANTWERPEN

Het Nieuw Vlaamsch Tijdschrift functioneerde als literair laboratorium voor moderne literatuur

mermans, Filip de Pillecyn, Marnix Gijsen, Gerard Walschap, Johan Daisne en Ivo Michiels. Naast de *Bibliotheek van Vlaamse Letteren* had Ontwikkeling verscheidene reeksen educatieve uitgaven in haar fonds. Dit waren de reeks *Sprekend verleden*, hand- en werkboeken voor het middelbaar onderwijs en *Problemen*, een brochurereeks met onder meer bijdragen van prof. dr. L. Flam, prof. dr. A. Gerlo en dr. Th. Maes.

Het poëziefonds bevatte werk van H.C. Pernath, die van 1960 tot 1964 als boekhandelaar in dienst was bij Ontwikkeling. Er was ook werk van Marcel Coole, W.M. Roggeman, Paul Snoek, Gust Gils, en Clem Schouwenaars. Voor het theater verscheen werk van Raymond Brulez, Hugo Claus, Piet Sterckx en Jozef van Hoeck.

Daarnaast publiceerde Ontwikkeling talrijke titels van vooraanstaande socialistische prominenten en intellectuelen zoals Camille Huysmans, Leopold Flam, Richard Declerck, Julien Kuypers, J.L. Broeckx, Leo Picard, Jaap Kruit-hof, Denise De Weerd, Ger Schmoek, Achilles Van Acker, Lode Hancké. Zo verscheen tussen 1960 en 1968 de belangrijke *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in Vlaanderen* onder de leiding van prof. dr. Jan Dhondt. In de jaren '70 verscheen een reeks succesvolle titels over Antwerpen van George van Cauwenbergh en Roger Binnemans, beiden medewerkers van Ontwikkeling.

De uitgeverij Ontwikkeling heeft nooit een fusie aangegaan met een andere Belgische of Nederlandse groep, maar heeft wel de vertegenwoordiging opgenomen van een aantal Nederlandse uitgevers. Mettertijd gingen de Nederlandse fondsen een belangrijk deel van de omzet uitmaken. Het ging daarbij om uitgaven van de Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN); Sjaloom uit Odijk; Parool-Life (later

Time-Life), Duwaer en Zonen en de Wereldbibliotheek uit Amsterdam; Kooijker, Donker en Balkema uit Rotterdam en Holland uit Haarlem. Het was typisch voor Ontwikkeling dat zij naast de traditionele, zogenaamd degelijke literatuur, in haar fonds ook plaats ruimde voor progressieve uitgeverijen zoals SUN en Sjaloom, die gegroeid waren uit de contestatiebeweging van 1968. Ook in de boekhandel van Ontwikkeling werd aandacht besteed aan de moderne literatuur en werden werken van Henry Miller (Sexus), John Cleland (Fanny) en William Burroughs (The Soft Machine en The Naked Lunch) te koop aangeboden, alhoewel ze voorkwamen op de lijst van de in België verboden boeken.

De boekhandel

In 1949 ging de eerste boekhandel van start in de Leeuwerikstraat, waar ook *Volksgazet* en de drukkerij Excelsior gevestigd waren. In de jaren '50 en '60 werden filialen geopend in Antwerpen (Sint-Jacobsmarkt, later Ommeganckstraat), Boom, Deurne, Leuven, Mechelen en Turnhout. Daarnaast werd gewerkt met zogenaamde reizende filialen. Dit waren vertegenwoordigers die werken aan de man brachten tegen een procentuele vergoeding op hun verkoop. Hun werkterrein was vooral de grote wooncomplexen, zoals de Luchtbal in Antwerpen, dagbladwinkels, ministeries, vakbondsinstellingen en instellingen van de Socialistische Gemeenschappelijke Actie. Voor 1961 betekende de verkoop aan bibliotheken slechts een bijkomende activiteit binnen de boekhandel. In 1961 werd samen met SM Het Beste Boek een bibliotheekdienst opgericht. De bibliotheekdienst stelde een contingent boeken uit het fonds van Ontwikkeling samen die te koop werden aangeboden aan de klanten, een aan-

tal socialistische bibliotheken (in 1965, 95 van de 152 die aangesloten waren bij de Centrale voor Arbeidersopvoeding) en een aantal gemeentebibliotheken. Een andere tak binnen de boekhandel was de scholendienst die qua functie sterke overeenkomsten vertoonde met de bibliotheekdienst. De scholendienst stond in voor de promotie en de levering aan de gemeentebesturen, openbare instellingen en vooral het rijksonderwijs.

Een krant in crisis

De eerste terugval van de oplage van *Volksgazet* eind jaren '50 viel samen met de zogenaamde persconcentratie. Hierbij kwamen de onafhankelijke socialistische kranten zoals *Vooruit* en *Volksgazet* te staan tegenover een aantal grote dagbladketens die samenwerkten inzake publiciteitswerving. Een krant is immers voor een belangrijk deel van zijn inkomsten aangewezen op de reclame-inkomsten en aangezien de basiskosten (gebouwen, installaties) voor elke krant dezelfde zijn, geldt dat zeker voor de kleinere dagbladen. Vanaf 1966 gingen de meeste kranten zich verenigen in reclamegroepen. De socialistische pers werd niet in één van de twee grote reclamegroepen opgenomen en ging in mei 1969, wellicht als reactie, over tot de vorming van de Unie van Socialistische Bladen, met Jos Van Eynde als voorzitter. Op 1 januari 1971 sloot Ontwikkeling met de Uitgeverijen Hoste en Het Volk een akkoord over de oprichting van een marktlichtingsdienst, de zogenaamde Groupe Free. In 1973 slaagde *Volksgazet* erin om aansluiting te vinden bij de Belgische Dagbladunie, de grootste reclamegroep. Desondanks bleven de inkomsten uit verkoop en vooral publiciteit dalende. In een gezonde situatie komen twee derden van de inkomsten van een krant uit de reclame, tegenover één

derde uit de verkoop. Voor *Volksgazet* was deze verhouding omgekeerd.

Begin jaren '70 stelde zich de discussie van rechtstreekse overheids hulp aan de pers. Er bestonden al lang onrechtstreekse steunmaatregelen, eigenlijk verkapte, niet-selectieve subsidies. De BSP ging zich inzetten voor een selectieve hulp aan de pers, maar in het wetsontwerp 'Wet tot behoud van de verscheidenheid in de opiniepers' van de regering- Tindemans-De Clercq, was er enkel sprake van niet-selectieve staatssteun, hetgeen de socialistische pers op concurrentieel vlak in feite zou benadelen.

Er bestond nu een verdeelsleutel voor de staatssteun, maar in 1974 was van de uitbetaling nog niets in huis gekomen. In 1973 kende *Volksgazet* een aanzienlijk exploitatieverlies. Tot en met 1973 hadden de socialistische organisaties de verliezen van de socialistische pers gefinancierd. Midden 1974 deed het gerucht de ronde dat de Socialistische Gemeenschappelijke Actie (SGA) niet meer bereid was de verliezen te dekken. Als reactie begonnen *Volksgazet* en *Vooruit* in juni besprekingen die moesten leiden tot een programma voor het behoud van de bladen. Behalve een herstructurering van de redacties en administratieve diensten, was er volgens het programma ook een professioneel bedrijfsonderzoek nodig en het personeel zou inspraak krijgen.

De SGA besloot een Nationaal Persfonds op te richten waarbij de verschillende takken 54 miljoen fr (27 miljoen voor de Franstalige en 27 miljoen voor de Vlaamse titels) zouden verzamelen voor een periode van 3 jaar. Die steun zou stopgezet worden op 31 december 1977 en ondertussen zouden de dagbladen een grondige rationalisatie doorvoeren. In opdracht van de SGA werd het *Rapport-Van Den Panhuysen* opgesteld dat de verschillende saneringsmogelijkheden van *Volksgazet* en *Vooruit* onder de loep nam, gaande van verschillende vormen

van samenwerking tot een feitelijke fusie. Het rapport was gunstig voor Excelsior-Ontwikkeling, dat én de uitgeverij én de drukkerij zou behouden, maar werd door *Vooruit* negatief onthaald.

Aangezien de SGA haar financiële steun op termijn wou opschorten, was *Volksgazet* verplicht elders steun te zoeken. Zeker omdat de verliezen zich bleven opstapelen. Daarom werd naast de Staatshulp aan de Pers (18.681.819 fr in 1974 en 16.287.709 fr in 1975) en het Nationaal Persfonds (14.858.287 fr in 1975) een beroep gedaan op een nieuw in het leven geroepen Gewestelijk Persfonds, waarbij financiële steun gezocht en gevonden werd bij de Antwerpse PMB, BBTK, ADB, Federatie Mutualiteiten, het ABVV en de Bond Moyson. Er werd ook een *Volksgazet*-fonds opgericht waarbij, naast de steun van het eigen personeel, een beroep gedaan werd op de goodwill van partijafdelingen en socialistische organisaties.

De financiële toestand verbeterde niet en de contacten met SM Het Licht, de uitgever van *Vooruit*, verliepen stroef, zoniet vijandig. In 1976 sloot de balans van Ontwikkeling af met een kleiner deficit dan de vorige jaren. Dit schijnbaar financieel betere resultaat werd bekomen dankzij de uitzonderlijke inkomsten zoals de staatshulp en de diverse persfondsen. Zonder deze waren de exploitatieverliezen van *Volksgazet* en Ontwikkeling aanzienlijk. Stilaan kwam ook 31 december 1977 dichterbij, de dag waarop de SGA haar betalingen aan de socialistische pers zou staken indien er niet werd generationaliseerd. De situatie werd stilaan onhoudbaar en zonder ingrijpende maatregelen stevende het bedrijf recht op het faillissement af.

Vernieuwing en faling

In juni 1977 deelde redacteur en beheerder Jos Van Eynde aan de raad van beheer van Ontwikkeling-Excelsior mee dat hij in de loop van 1977 zijn functies wenste te beëindigen. Binnen de redactie werd de nieuwe hoofdredacteur voorgesteld, François Geudens, die op 1 januari 1978 Van Eynde zou opvolgen. Van dan af zou Bert D'hollander Jos Van Eynde vervangen als afgevaardigde beheerder. Jos Van Elewijck werd editorialist en verantwoordelijke voor de binnenlandse politiek.

In 1977 sloot de balans van Ontwikkeling af met een bijzonder groot deficit, ondanks de mildering door de diverse vormen van steun (48.660.386 fr). Begin 1978 liet Henri Lemaire aan Jos Van Eynde weten dat op zijn voorstel, het presidium van SGA - waarvan Lemaire deel uitmaakt als voorzitter van Febecoop - besloten had de hulp aan de socialistische pers met één jaar te verlengen.

De nieuwe hoofdredacteur deed een poging tot vernieuwing van het dagblad en wenste de band tussen partij en krant af te zwakken: "[...] afrekenen met verstarring en verschraling, gevolgen van immobilisme". *Volksgazet* nieuwe stijl moest een aantrekkelijk informatief blad worden, naar vorm en inhoud. Daarvoor waren volgens François Geudens investeringen nodig in mensen en materiaal. In maart 1978 steeg de oplage voor het eerst sinds lang (3 %) maar gezien de zeer slechte financiële situatie was de (laattijdige) vernieuwingspoging gedoemd tot mislukken. Ontwikkeling en vooral Excelsior konden niet meer voldoen aan hun financiële verplichtingen aan de RMZ en de directe belastingen en op 18 maart werd voor 14.405.794 fr uitvoerend beslag gelegd op roerend goed van Ontwikkeling. Afgevaardigde beheerder Bert D'hollander werd opgeroepen door de Rechtbank van Koophandel en voor

Betoging van de Centrale van Boek en Papier voor de werknemers van Volksgazet

donderdag 6 juli moest de raad van beheer een concreet herstelplan voorleggen; wat niet gebeurde. Het faillissement werd onafwendbaar. Ontwikkeling en *Volksgazet* zouden de drukkerij in hun val meesleuren.

NV De Roos

Toen duidelijk werd dat Ontwikkeling en Excelsior niet te redden waren, werd door de SGA een scenario opgesteld dat sterke gelijkenis vertoonde met de operatie-De Standaard van 1976. Op dinsdag 11 juli werd een nieuwe maatschappij NV De Roos, met zetel te Antwerpen en een startkapitaal van 50 miljoen frank, opgericht, die moest zorgen voor het voortzetten van de publicatie.

Vrijdagochtend 14 juli werden de boeken van Ontwikkeling en Excelsior neergelegd bij de griffie van de Rechtbank van Koophandel en werd de faling uitgesproken. De curatoren beslisten vrijdagmiddag dat NV De Roos de activiteit van *Volksgazet* tijdelijk kon voortzetten, waardoor de krant op zaterdag 15 juli kon verschijnen. Even leek het er nog op dat het voortbestaan van de krant zou kunnen verzekerd worden, zij het dan met een aanzienlijk ingekrompen personeelsbestand. In de uitgave van 15 juli publiceerden Karel Van Miert, BSP-voorzitter, en Frank Van Acker, voorzitter van het Vlaams Overlegcomité, een gezamenlijke oproep onder de titel *Volksgazet redden* en het editoriaal van François Geudens luidde *We zijn er nog!*

Die zaterdag 15 juli sloten de curatoren en de beheerders van NV De Roos een akkoord, waarbij De Roos zich ertoe verbond om tot 15 september de krant *Volksgazet* uit te geven. Daarbij kon ze gebruik maken van de installaties van Ontwikkeling-Excelsior. Het was een voorlopige datum die verlengd kon worden, maar

in het contract (een huuroverkomst afgesloten voor het handelsfonds voor twee maanden) bevond zich een opschortende optie die liep tot maandagavond 17 juli. Het was niet zeker dat het personeel de voorstellen van NV De Roos zou aanvaarden.

In het allerlaatste nummer van *Volksgazet* kondigde Marcel Schoeters, voorzitter van NV De Roos, nog 'een nieuwe start' aan: "*Dit is de eerste uitgave van Volksgazet onder de verantwoordelijkheid van NV De Roos*". Hij ging verder in op de inspanningen van de SGA en de nieuwe arbeidsvoorwaarden voor het personeel. Hij betoogde dat: "*Volksgazet geen enggebonden partijkrant van de BSP wilde zijn, maar een modern en open dagblad, progressief en direct ingrijpend op de actualiteit, ruim gericht op de Vlaamse gewesten*" ⁽⁹⁾.

Het nummer van dinsdag 18 juli werd de avond voordien nog gezet en ingevormd, maar de beheerders van NV De Roos durfden de publicatie niet meer aan toen bleek dat een groot deel van het personeel voorbehoud maakte ten opzichte van de nieuwe arbeidsvoorwaarden en ze geen enkele waarborg had dat het kapitaal, ter beschikking gesteld door de SGA, op een efficiënte wijze zou kunnen besteed worden. Bovendien waren de financiële eisen van de curatoren te hoog en moest men op 18 juli afzien van de titel *Volksgazet* wegens een te hoge vraagprijs.

De Morgen

Na de mislukte overname had men het idee niet opgegeven om een nieuwe krant uit te geven. Streefdatum was nog steeds 15 september, waarbij men wou uitpakken met een open, linkse en niet eng-gebonden partijkrant. Ondertussen werd in samenwerking met *Vooruit* een noodkrant uitgebracht. Onder druk van

de BSP moest De Roos onderhandelen met Het Licht om naar één krant in Vlaanderen toe te werken, maar de gesprekken verliepen erg stroef. Op 26 september werd van de uitgave van een nieuwe krant afgezien omdat de onontbeerlijke steun van de SGA niet verkregen werd en De Roos ging haar eigen weg. Zij vond in het Antwerpse wel bereidheid, maar niet genoeg fondsen en was genoodzaakt zich te wenden tot de nationale instanties, echter zonder resultaat. Op 2 oktober werd door het Vlaams Overlegkomitee, vooral onder impuls van BSP-voorzitter Karel Van Miert en comité-voorzitter Frank Van Acker beslist één open progressief dagblad op te richten uitgegeven door De Roos en gedrukt door Het Licht. De eerste uitgave van *De Morgen* zou verschijnen op 1 december 1978. Intussen was men erin geslaagd de titel *Volksgazet* voor 800.000 fr te kopen, zodat deze voor de regio Antwerpen als ondertitel aan *De Morgen* kon meegegeven worden. Ook het fotoarchief en het abonneebestand werden door De Roos aangekocht.

De Noodkreet

De nieuwe linkse krant had voldoende toekomstperspectieven, maar voor de werkloze werknemers van *Volksgazet* was nog niets concreets ondernomen om de sociale gevolgen van het faillissement op te vangen. Op zaterdag 25 november traden zij in actie met de bezetting van de gebouwen, waar op dat ogenblik open-deurdagen plaatsvonden, met het oog op de openbare verkoop. Marcel Schoeters, voorzitter van De Roos, werd naar de gebouwen van *Volksgazet* gebracht en samen met de aanwezige curatoren gegijzeld. De ganse dag werd er gediscussieerd en rond 21.00 u kwamen de BSP-mandatarissen Marcel Colla en John Mangelschots een plan voorleggen dat de oprichting

inhield van een drukkerij te Antwerpen, waar de socialistische beweging al haar drukwerk zou laten uitvoeren. 's Zondags werd verder gepraat en de bezetters deden voor de laatste maal de persen draaien voor de uitgave van een noodkrantje *De Noodkreet*. Op 13 december werd de bezetting opgeheven en verscheen een laatste uitgave van *De Noodkreet*. Ondertussen werd de faillissementsprocedure afgehandeld. Vermits door de beheerders van SV Ontwikkeling en NV Excelsior geen concordaire voorstellen werden gedaan, kon door de curatoren worden overgegaan tot de openbare verkoop⁽¹⁰⁾.

Bronnen:

Archief Volksgazet
Archief Jos Van Eynde
Archief Roger Binnemans

Bibliografie

- R. CAMPE, M. DUMON en J.-J. JESPER, *Radioscopie de la presse belge*, Verviers: Marabout, 1975.
- E. DE BENS, *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur 1940-1944*, Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1973.
- A. DE BLOCK, *Door de Vlaamse socialistische pers naar de overwinning van het Arbeidsfront*, Antwerpen, 1936.
- H. DE BORGER, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers, repertorium 1794-1914*, Leuven, Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis 49, 1968.
- R. DE CONINCK, *Overzichtslijst van het archief van SM Het Licht*, Werkinstrumenten 8, Gent: AMSAB, 1997.
- L. LIEVIJNS, *Repertorium van de pers en periodieken bewaard op het AMSAB*, Werkinstrumenten 3, Gent: AMSAB, 1994.
- L. SIMONS, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen, II de twintigste eeuw*, Tielt, 1987.
- G. VAN GOETHEM, *Wording en strijd van het socialistisch vakverbond van Antwerpen*, Antwerpen: AMSAB, 1994.

- A. VAN LAAR, *Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende 1860-1925*, Antwerpen: Ontwikkeling, 1926.

- M. VERMANDERE, *Adamastos. 100 jaar Algemene Diamantbewerdersbond van België*, Antwerpen: AMSAB, 1995.

- (1) De beheerraad bestond uit Jan Bartels, Jef Groesser, Karel Vermeer, Louis Romeo, Louis Lauwers, Frans Wouters, Louis Lenaerts, Louis Scheerdijk en André Van der Veken.
- (2) De commissie bestond uit Alfons Cools, schepen te Antwerpen, Gustaaf Laroche van de Federatie der Vakbonden, Edward Preumont en Christ. Mahlman van de transportarbeiders, Edward Joris, Jules Schevenels, Jan Samijn, Jef Taillez en Henri Longville van de metaalbewerders, de onderwijzer Urbain Jamar en Willem Eekelers.
- (3) De Brusselse federatie had zich uit de beheerraad teruggetrokken omdat ze zinnens was een eigen dagblad uit te geven, *Het Volksblad*, opgericht in 1924. In 1929 komt het opnieuw tot een fusie tussen *De Volksgazet* en *De Volksgazet van Brabant*, die in 1927 *Het Volksblad* was opgevolgd.
- (4) Archief Volksgazet nr. 28 : Publicatie van de wijziging van de statuten van SM Ontwikkeling, 19/XI/1945, p. 2.
- (5) Adolf Molter, geboren te Antwerpen in 1896, was van 1935 tot juli 1940 en van april 1941 tot 1942 schepen van financiën van de stad Antwerpen. Van 1952 tot 1965 was hij gecoöpteerd senator. Hij begon zijn loopbaan bij *De Volksgazet* als journalist, correspondent te Brussel en redactiesecretaris. In 1933 volgde hij Camille Huysmans op als hoofdredacteur, dit tot aan de Tweede Wereldoorlog.
- (6) Jos Van Eynde werd geboren te Berchem op 4 januari 1907. Na zijn studies voor onderwijzer te hebben voltooid begon hij in augustus 1926 bij *De Volksgazet* als leerling-journalist. Achtereenvolgens was Van Eynde hulpredacteur en redacteur en net voor de oorlog werd hij redactiesecretaris. Met de nieuwe hoofdredacteur kwam ook een nieuwe, op Engelse leest geschoeide journalistiek. Onder het beleid van Jos Van Eynde werd *Volksgazet* een informatiekrant met sportnieuws, reportages en lokale info. Net als zijn voorgangers combineerde hij zijn journalistieke werk met een leidende rol binnen de partij. Hij bepaalde via zijn typische, sterk polemische hoofdartikelen de politieke lijn van de krant. Via de journalistiek kwam Jos Van Eynde ook in de actieve politiek terecht. Tijdens de oorlog was hij redacteur van het sluikblad *De Werker*. In 1945 werd hij aangesteld tot voorzitter van de Antwerpse arrondissementsfederatie van de BSP. Op 17 februari 1946

werd hij lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers en dit tot de verkiezingen van 17 april 1977. In 1954 werd hij nationaal ondervoorzitter van de partij, een functie die hij 16 jaar lang uitoefende, respectievelijk onder Max Buset en Léo Collard. Van 1971 tot 1975 was hij nationaal medevoorzitter van de BSP, eerst naast Edmond Leburton, nadien naast André Cools. Jos Van Eynde hield zich uiteraard ook bezig met de plaatselijke politiek in de BSP-afdeling Berchem. Hij was lid van de gemeenteraad van 1958 tot 1976 en voorzitter van de plaatselijke afdeling van de BSP.

- (7) De gemiddelde dagelijkse oplage komt niet overeen met het aantal effectief verkochte exemplaren. Het gaat om het aantal gedrukte exemplaren, dus ook de niet-verkochte, de promotie-exemplaren en de gratis nummers.
- (8) J. VAN EYNDE, De concentratie in de pers. In : *Socialistische standpunten*, 18(1971)2, pp. 92-93.
- (9) *Volksgazet*, jg. 57, nr. 263, 17.07.1978, p. 1.
- (10) J. DE CLERCQ, *Reconstructie van het archief De Volksgazet*, eindverhandeling, Stedelijke Technische leergangen voor Bibliotheekwezen, 1993, pp. 13-14.

Fotoreportage Geert Bonne

Dit is de tweede fotoreportage in onze reeks. Zoals vorig jaar aangekondigd, willen wij u in deze rubriek laten kennismaken met mooie historische fotocollecties, maar ook met werk van fotografen van vandaag.

In deze reportage stellen wij u Geert Bonne voor, één van de huisfotografen van het AMSAB.

Geert Bonne is een Gentenaar, geboren op 1 september 1967. Hij volgde de opleiding fotografie aan het Hoger Instituut voor Grafisch Onderwijs te Mariakerke. Tijdens zijn vele tochten in het weekend ontdekt hij dat de mens zijn favoriete onderwerp is om te observeren en te fotograferen. Het liefst in zijn natuurlijke omgeving en niet ergens in een donkere studio.

De mens tijdens zijn dagdagelijkse bezigheden, zoals de arbeider/ster in de fabriek, de huisvrouw/man in de keuken, de kinderen op school, ... De mens in zijn vrije tijd, bij het beoefenen van sport, het feesten,...

De foto's gepubliceerd in *Brood & Rozen* zijn gemaakt in de wat volkse buurten van Gent. Het zijn momentopnames uit het leven van zowel autochtonen als allochtonen, soms in dezelfde straat of omgeving, soms samen, maar meestal apart...

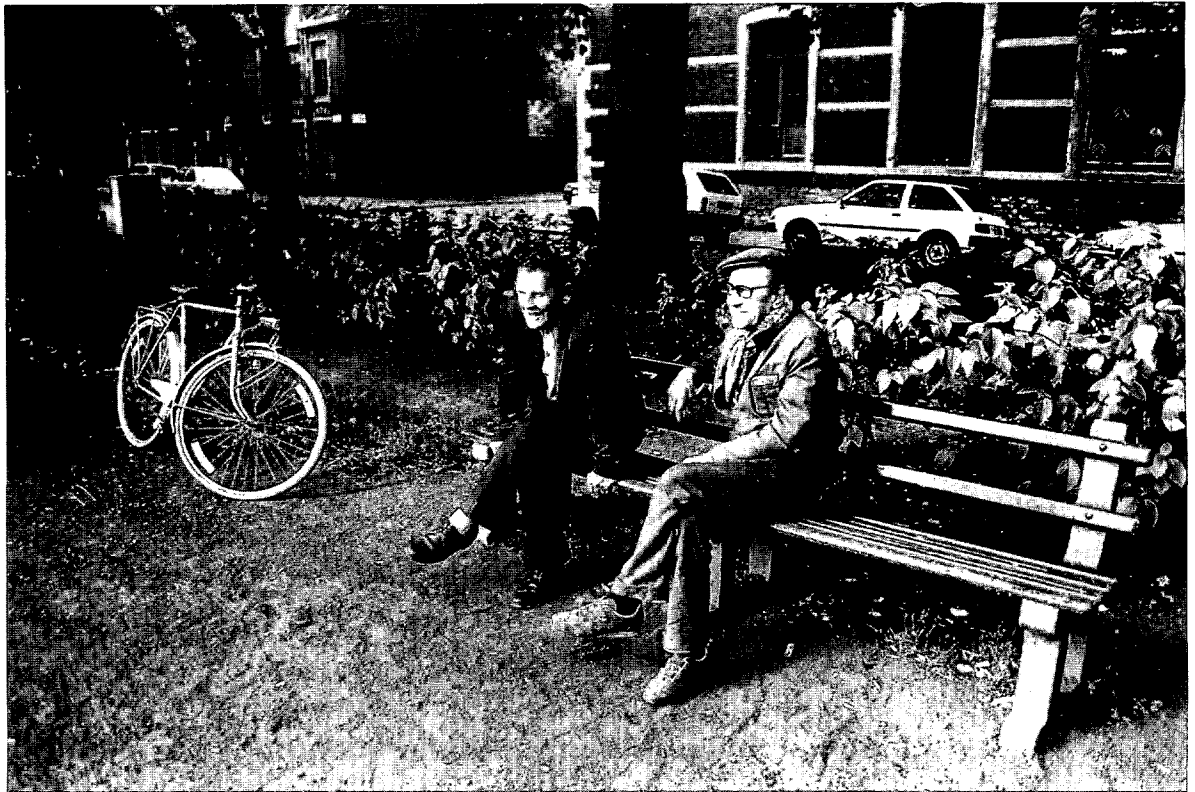
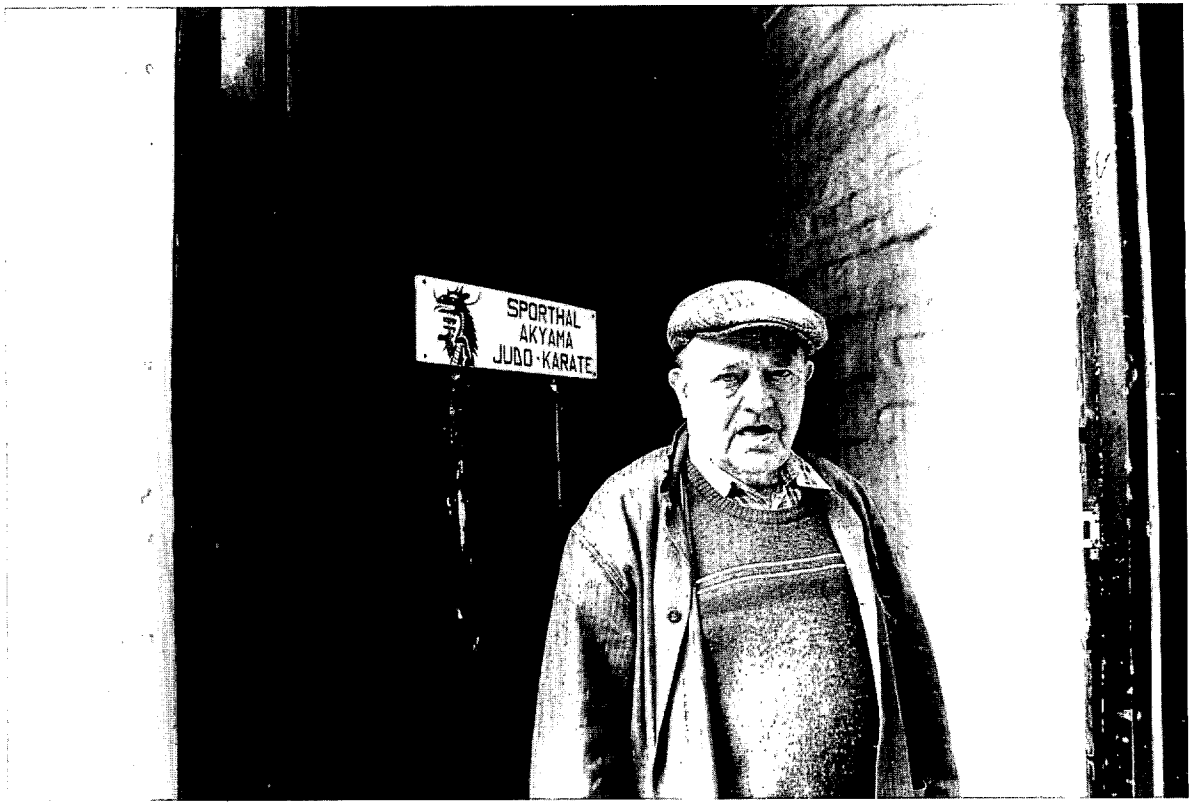

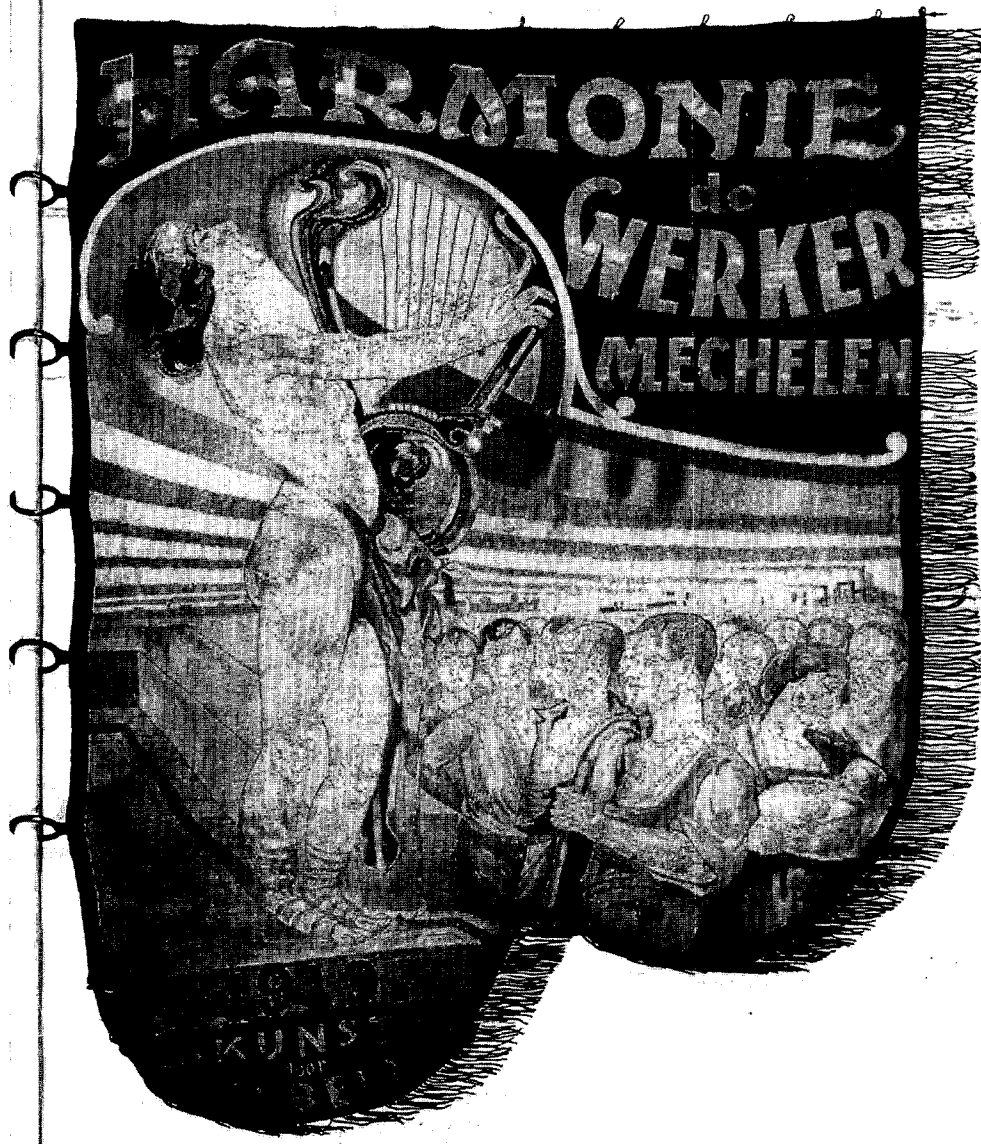

De geweven vlag van Harmonie De Werker van Mechelen

Gevaarlijke vlag in Mechelen

Brigitte De Mulder, departement Beeld en Geluid AMSAB

Van bij haar ontstaan was de arbeidersbeweging op zoek naar een eigen beeldtaal. Hiervoor putte zij symbolen en voorstellingen uit de mythologie, de klassieke oudheid en de christelijke wereld. Zij wilde geen intellectuele benadering of een hoog abstractieniveau; veeleer zocht zij naar een populaire beeldvorming die zo dicht mogelijk de beleavingswereld van de doelgroep benaderde. De beelden die gebruikt werden hadden een lage drempel, en door hun eenvoud kon men in één blik de aard en de bedoeling van de organisatie begrijpen.

Tussen 1850 en 1860 duiken de eerste vroegsocialistische arbeidersverenigingen op. Om het wettelijk verbod op samenspanning te omzeilen, de wet Le Chapelier, namen deze organisaties de vorm aan van mutualiteiten en coöperaties. Reeds vóór deze oudste verenigingen was het bezitten van een vaandel een prioriteit en symbool van actieve participatie aan het openbaar leven. Een vlag of vaandel stelde de strijd voor voor een rechtvaardiger en beter leven. Bovendien was de vereniging door haar vlag herkenbaar en werd deze al snel een pronkstuk, een statussymbool waarmee ze zoveel mogelijk indruk wilde maken.

Er zijn natuurlijk de beperkingen van het medium. Het materiaal, zijde of fluweel, en het feit dat deze vlaggen weer en wind moesten kunnen trotseren, maakten dat zowel vlaggenontwerpers als borduurateliers zich aan welbe-

paalde regels moesten houden. Alleen heel algemene en heel duidelijke symbolen werden gebruikt, omdat ze vanop afstand zichtbaar en herkenbaar moesten zijn. Ondanks deze praktische begrenzings blijven het pareltjes, dankbare studieobjecten van de socialistische iconografie.

Een mooi voorbeeld hiervan is de vlag van Harmonie De Werker van Mechelen. Gezien de techniek en de materiaalkeuze - geweven tapijt - vormt ze een uitzondering in de AMSAB-vlaggencollectie die voornamelijk bestaat uit zijden en fluwelen vlaggen en vaandels.

Reeds sinds de tweede helft van de 19e eeuw, toen de arbeidersbeweging zich begon te organiseren, was men ervan overtuigd dat materiële en culturele ontvoogding hand in hand moesten gaan. Talloze verenigingen werden hiertoe opgericht en waren actief op filosofisch, sociaal en cultureel vlak. De uitbouw van het sociaal-cultureel net kende vooral tijdens de tussenoorlogse periode een ware explosie. De turnkringen, voetbalploegen, fanfares, biljartclubs, duivenbonden, fietsclubs, toneelkringen, bibliotheken, toeristenbonden, fotoclubs en jeugdgroepen waren toen nauwelijks nog te tellen. Tot deze bonte groep behoorde Harmonie De Werker.

Een archief van de Harmonie van Mechelen is ons niet bekend. Het banier vermeldt het jaartal 1919, stichtingsjaar van de muziekvereniging; de eerste leider ervan was Jan Van Steenwegen. De Mechelse socialistische arbeidersbeweging had toen reeds een lange en bewogen periode achter de rug. Het was namelijk in Mechelen, kerkelijke hoofdstad van België, dat de Vlaamse Socialistische Partij werd opgericht tijdens het congres van 20 en 21 mei 1877. In augustus 1886 plande de BWP-afdeling Mechelen haar vlaginhuldiging. De burgemeester vreesde blijkbaar het ergste want hij schreef

POLICIEVERORDENING

aangaande de wettelooze en revolutionnaire manifestaties.

De Gemeenteraad der stad Mechelen,

Overwegende dat, in de tegenwoordige omstandigheden, het vertoonen der roode vaan en andere kenteekenen van den zelfden aard eene oorzaak van wanordelijkheden kan zijn, welke het van belang is te voorkomen ;

Gezien de wet van 16-24 Augusti 1790 en de artikels 78 en 94 der gemeentewet van 30 Maart 1836.

BESLUIT :

Art. 1. — Zijn verboden : alle vertooning van roode vaan en van alle andere voorwerpen, een wetteloos of revolutionnair kenmerk hebbende, alsook alle samenloopen en optochten met vertooning van dergelijke voorwerpen, of vergezeld van zangen, geroep, muziek, gerucht of onverschillig welke manifestaties, bovengemeld kenmerk aannemende.

Art. 2. — Iedere overtreding der voorgaande bepalingen zal gestraft worden met eene boete van 15 tot 25 fr. en eene gevangenzetting van 3 tot 7 dagen.

Er zal een afschrift van het tegenwoordig besluit aan de bestendige Deputatie van den provincialen Raad overgezonden worden.

zie cat. 17

*Als reactie op de vraag van SJW-Mechelen om zijn vlag te mogen inhuldigen,
vaardigde het Mechelse stadsbestuur deze politieverordening uit*

onmiddellijk een brief naar generaal Pontus, toenmalig minister van Oorlog, met de vraag om extra soldaten te sturen om het Mechelse garnizoen te versterken!

In december van datzelfde jaar schreef de Socialistische Jonge Wacht van Mechelen een brief - in rode inkt - aan het stadsbestuur, met de vraag om zijn vlag te mogen inhuldigen. De reactie van de Mechelse overheid was niet mis te verstaan, want onmiddellijk vaardigde zij een 'politieverordening aangaande wettelooze en revolutionnaire manifestaties' uit. De rode vaan werd erin omschreven als de oorzaak van wanordelijkheid. Dit gold eveneens voor het spelen van muziek in de optochten. Overtreders moesten zich aan een boete tussen 15 en 25 fr verwachten én aan een gevangenisstraf van drie tot zeven dagen.

Een nieuw verbod dook op in 1892, toen de socialisten in Mechelen een optocht wilden houden op 15 januari 1892. De optocht mocht niet vergezeld zijn van muziek, zang, vlaggen, opschriften of andere zinnebeelden.

En het stadsbestuur volhardde in deze boosheid in een schrijven van 30 april 1895, gericht aan de provinciegouverneur om te melden dat elke stoet en meeting op 1 mei 1895 verboden werden. Wanneer dan in 1902 socialisten en liberalen samen een betoging wilden organiseren voor het algemeen stemrecht, werd de toestemming hiervoor opnieuw botweg geweigerd! Deze moeilijkheden illustreren duidelijk de angst van Kerk en kapitaal voor het 'rode gevaar'. Toch was dit geen alleenstaand geval; zowat in heel Vlaanderen waren, rond de eeuwwisseling, dergelijke verboden schering en inslag.

Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze problemen Harmonie De Werker bespaard gebleven. Het banier werd ingehuldigd op zondag 25 september 1921, samen met de vlag van de Me-

taalbewerkers, de Zang- en Toneelkring Geëlijkheid en recht, de Vrouwenvereniging en De roode Turners. Bovendien werden de nieuwe lokalen van de Ziekenbond De Voorzorg ingehuldigd en het vijfendertigjarig bestaan van de Metaalbewerdersvakbond gevierd.

In de zeer schaarse correspondentie die we vandaag nog bezitten, vinden we onder meer de uitnodiging voor een 'crochetavond' op 24 januari 1940. Harmonie De Werker zou dan populaire muziek spelen, als ontspanning voor alle soldaten gelegen in het Mechelse kanton. Het concert zou plaatsvinden in zaal Alcazar op de Botermarkt.

Het banier zou geweven zijn bij de tapijtenfirma Gaspard De Wit. Na contact met de nog steeds bestaande Koninklijke Manufaktuur van Wandtapijten Gaspard De Wit kon dit noch bevestigd noch ontkend worden. Dit geldt ook voor het ornament in smeedwerk dat bij het banier hoort. Dit zou gemaakt zijn bij de firma Verheylen, maar ook deze informatie kon niet geverifieerd worden.

Bezoek van de Franse socialisten aan het nieuwe Maison du Peuple

"Het charisma van het verzwondene". 100 Jaar Maison du Peuple ⁽¹⁾

Paule Verbruggen, departement Archief
AMSAB

"Het charisma van het verzwondene", zo bestempelt Rik Stallaerts de mythe die gegroeid is rond het Maison du Peuple te Brussel. Een mythe die niet in het minst in het buitenland verder gecultiveerd wordt, getuige onder meer verschillende sites op internet waar het Maison du Peuple als architecturaal hoogtepunt wordt voorgesteld. Een mythe die ontstond in de nasleep van de afbraak van het Volkshuis in 1965 en van het gesjoemel met de brokstukken ervan. Maar mythe of geen mythe, het Maison du Peuple was een magnifiek bouwwerk en het blijft onbegrijpelijk waarom het zo makkelijk plaats ruimde voor een doodbanaal kantorengebouw.

Het kwaad is geschied, het verhaal gekend. En toch staan we er terug even bij stil. Want in de voorbije maand april was het honderd jaar geleden dat het Maison du Peuple werd ingehuldigd...

Het begon allemaal in 1881, toen de Brusselse marmerbewerker Louis Bertrand na zijn bezoek aan de Gentse coöperatie Vooruit, een oproep lanceerde om in Brussel met een gelijkaardig initiatief te beginnen. Een jaar later werd in Sint-Jans-Molenbeek de Boulangerie Coopéra-

tive de Bruxelles opgericht, die, net als in Gent, haar stek had in een klein lokaal achterin een café. Toen de leden een eerste vergadering wilden houden in het lokaal van de bakkerij zette de baas ze echter aan de deur uit angst voor herrie en verhuisden de coöperanten naar de Heyvaertstraat. In 1883 trad de coöperatie toe tot de socialistische partij. Opnieuw in navolging van Gent werd in 1885 beslist om naar een grotere lokatie te verhuizen waar ook kon vergaderd en gefeest worden. Een oude synagoge in de Beierenstraat werd volledig heringericht en eind 1886 ingehuldigd. Vanaf begin jaren '90 draaide de coöperatie op volle toeren: in 1892 haalde men een verkoopresultaat van vier miljoen broden.

Het groeiende succes noopte de coöperatie ertoe opnieuw naar een ruimere lokatie te zoeken. Reeds in 1895 kocht ze een stuk grond aan in de Stevensstraat. Hetzelfde jaar gingen de bouwwerken van start. Als architect werd Victor Horta aangezocht. Horta was geen socialist, eerder een progressief liberaal, maar beide groepen leunden in die periode nauw bij elkaar aan. Niet alleen op politiek, maar ook op artistiek vlak. Het was in de loge 'Les Amis Philantropes' dat Horta werd geïntroduceerd bij enkele prominenten van de BWP, zoals Emiel Vandervelde, Max Hallet en Léon Furemout. De keuze van de socialisten voor Horta en zijn art nouveau betekende een breuk met de traditionele neogotische stijl waarin de doctrinaire liberalen en de katholieken hun gebouwen lieten optrekken. Rik Stallaerts verwoordt het mooi als hij stelt dat de architectuur van Horta als het ware een *"[...] gebouwde metafoor was voor het samenlevingsideaal gedeeld door progressieve liberalen en socialisten"*. Voor de katholieken was deze nieuwe stijl verwerpelijk. De gids van het Horta-Museum in Brussel wist ons te vertellen dat art nouveau in de

Sint-Lucasscholen tot in de jaren '70 taboe was. Let wel, ook bij de socialisten was niet iedereen opgezet met het Volkshuis van Horta. Een bekende tegenstander was Camille Huysmans, die zijn kritiek niet onder stoelen of banken stak.

De bouw van het Volkshuis duurde vier jaar. Horta kreeg daarom de bijnaam 'de Stillekens aan'. Maar als we er zijn memoires op nalezen moet het geen evidente opdracht geweest zijn: *"Jamais personne ne s'est montré surpris de trouver le programme des locaux imaginé évidemment bien avant et pendant qu'on négociait l'acquisition du terrain dont la surface totale semblait garante de la surface détaillée des locaux pris successivement en particulier. Le seul souci d'acquisition d'un terrain dans ces circonstances se faisait en raison de l'emplacement par rapport au quartier pour ce qui en est de l'usage et de la fréquentation et aussi pour ce qui en est de l'impression du dehors: l'arrivée en cortèges et les manifestations publiques jouant ici un rôle aussi grand que l'intérieur même. Pour ces conditions, le Conseil s'étant jugé pleinement compétent, le terrain fut acquis sans souci du choix et de l'avis de l'architecte: c'est la règle. Que lui importe ? On a calculé pour lui le total des mètres carrés, la surface à déduire pour la cour, une grande salle d'autant, le reste, c'est tout son affaire ! Grande est la surprise quand en appliquant ce programme dans la forme et le périmètre du terrain, on n'y peut arriver qu'en débordant sur le terrain des voisins... Et s'il n'est pas à vendre ? Que l'architecte tire son plan ... dit-on avec le sourire.*

Et bien, certainement, c'est son rôle, mais sait-on ce que cela lui demande de peine ? Et plus encore, sait-on ce que tous les artifices de son imagination auront coûté au bon sens d'une saine mise en page d'un programme, car le bon sens aussi marque, désigne l'emplacement des locaux en raison première de leur accessibilité quant à leur usage et leur des-

tination . C'est à étudier sommairement cette disposition préliminairement à toute autre condition qu'on devrait passer le temps des négociations. C'est un principe bien élémentaire: je ne l'ai jamais rencontré !"

De inhuldigingsfeesten op paaszondag en -maandag 1 en 2 april 1899 waren er niet minder luisterrijk om. Er waren stoeten, meetings; vele buitenlandse gasten... De partij had spaarkassen aangelegd om iedereen de kans te geven de festiviteiten bij te wonen.

Maar de euforie was van korte duur... Het Volkshuis bleek vlug te klein, de ventilatie was niet optimaal enz... In 1912 reeds kocht de coöperatie een terrein aan achter het Volkshuis waarop een appartementsgebouw van zes verdiepingen werd gebouwd.

Horta zag het met lede ogen gebeuren : *"Depuis lors, la Maison du Peuple a été agrandie sans mon concours, peinte et repeinte sans souci de ce qu'elle était à l'inauguration. Elle n'a pu grandir proportionnellement au parti. A la refaire, il faudrait lui donner un tout autre caractère, car elle n'est plus en rapport avec un parti dominant tous les autres. L'enseigne d'hier n'est plus celle d'aujourd'hui. Si - comme déjà plusieurs autres de mes oeuvres - on la démolissait, je n'en serais guère étonné."*

En het werd afgebroken. In 1965. Onder hevig protest. Een manifest, opgesteld door de architectenvereniging 'Société Centrale d'Architecture Belge' werd door zeshonderd prominenten over de hele wereld ondertekend. Een Internationaal Congres van Architecten, dat in 1964 in Venetië vergaderde, zond een motie naar de Belgische regering waarin gevraagd werd het Volkshuis te redden.

Het mocht niet baten. Bij de afbraak werden wel massa's foto's gemaakt en een aantal onderdelen genummerd met het oog op een eventuele heropbouw van een aantal ruimtes. De

zoon van Lode Craeybeckx, Herman, zou als voorzitter van de Dienst Monumenten en Landschappen hier sterk voor geijverd hebben. Maar ook dit ging niet door. Er zijn wel veel plannen geweest, maar uiteindelijk belandden de onderdelen in een weide te Jette. In 1983 kwam het Volkshuis terug in het nieuws: de nog resterende ijzeren gebinten zouden als schroot verkocht zijn. Uiteindelijk kwamen een aantal onderdelen in het Horta-Museum in Elsene, werden een aantal gebinten verwerkt in het metrostation van Sint-Gillis en werd de rest overgemaakt aan het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel in Gent.

Eind 1999, honderd jaar later (niemand is zich wellicht bewust van de symboliek) wordt in Antwerpen een Horta-café geopend waarin opnieuw een stuk van de overgebleven gebinten van het Volkshuis zijn verwerkt.

Een roemloos einde. Niet in het minst voor Horta zelf: "*Au fond, j'ai aimé mon art, mes enfants intellectuels bien plus que moi-même. Chaque atteinte qu'on y a porté [...] a emporté dans le néant, bien avant mon corps, une partie de mon cœur*".

Met dank aan Martine Vermandere en Bart De Nil.

(1) Dit artikel is grotendeels gebaseerd op de bijdrage van Rik Stallaerts, Het Volkshuis van Horta te Brussel: een mythe. In: R. STALLAERTS en L. SCHOKKAERT, *Onder Dak. Een eeuw volks- en gildehuizen*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1987, 240 p; De citaten van Horta komen uit: J. DELHAYE, F. DIERKENS-AUBRY, *La Maison du Peuple de Victor Horta*, Bruxelles: Atelier Vokaer, 1987, pp.118-119, 131, 132; Voor een curriculum vitae van Victor Horta zie B. DE MULDER, Schroot gerehabiliteerd. In: *AMSAB-Tijdingen*, (1991)12, pp. 18-20.

Red & Dead

Donald Weber, wetenschappelijk medewerker
AMSAB

In het programma van de dertigste 'Annual Conference van de International Association of Labour History Institutions' (IALHI), die dit jaar in Amsterdam plaatsvond, was een luik opgenomen onder de verrassende - en ook wat verwarrende - titel *La Liberté et la Mort: Socialism and Death*.

Wat heeft de socialistische beweging met de dood te maken? Om dit ruime onderzoeksgedebied af te tasten waren drie sprekers uitgenodigd. Uit hun bijdragen bleek al meteen welke diversiteit schuilgaat achter dit onderwerp.

Ikzelf, als eerste van de drie sprekers, bracht een overzicht van de recente wetenschappelijke literatuur rond de geschiedenis van de westerse doodscultuur. Na een aanzet uit sociologische hoek in de jaren '50 en '60 - met onder meer de provocerende bijdrage van de Britse socioloog Geoffrey Gorer onder de titel *The Pornography of Death* - waren het Franse mentaliteitshistorici als Philippe Ariès en Michel Vovelle die het onderwerp aansneden begin jaren '70. In de bijdrage werd tevens gezocht naar specifiek socialistische vormen van doodscultuur, in de hoek van de socialistische vrijzinnigheid of in de strijd die gevoerd werd rond praktijken als crematie, burgerlijke begrafenis en z. Er werd een dubbele conclusie voorgesteld: als er al iets bestaat heeft als een socialistische doodscultuur, dan moet die gezocht worden in de socialistische beweging zelf, waarbij de Revolutie aan het individu een zingeving voorbij de grens van leven en dood aanbood zoals de Natie dit deed in het nationalisme; en alle historische vormen van de westerse doodscultuur, inclusief de socialistische variant, zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw weg-

geveegd uit de westerse samenleving door de medicalisering van de dood.

Als tweede spreker kwam Urs Kälin van het 'Schweizerisches Sozialarchiv' aan het woord. Kälin behandelde als casestudy de begrafenis van August Bebel. De dood van één van de laatste overlevenden van de stichtingsperiode van de Eerste Internationale in 1913 groeide uit tot een reusachtige manifestatie van het internationale socialisme, en bleek tevens een laboratorium voor de zoektocht naar een specifiek socialistische doodscultuur, waarbij praktijken als vrijzinnigheid en crematie werden geëxploreerd. Een mengeling van politieke en culturele aspecten dus. Kälin, die het noodgedwongen in hoofdzaak bij een feitenoverzicht hield, merkte op dat er een groot gebrek aan wetenschappelijke literatuur rond het onderwerp bestaat, en riep op tot een sociaal-wetenschappelijke benadering.

Tenslotte nam Dennis Bos van de Universiteit van Amsterdam plaats achter de microfoon. Bos maakte een vergelijking tussen twee begrafenissen van Amsterdamse socialistische militanten (dus deze keer niet van een prominent). Begin jaren 1870, toen de socialistische beweging in Amsterdam nog quasi-illegaal was, bleek de begrafenis van een kameraad zowat de enige manier om publiek te gaan. De begrafenismanifestatie werd meteen de eerste verschijning van het socialisme in de straten van Amsterdam. Hoezeer de plaats van de socialistische beweging in de samenleving twintig jaar later veranderd was, bleek duidelijk uit de vergelijking met de begrafenis van een kameraad in de jaren 1890. De enige contestatie die er op dat moment nog was, was van interne aard: marxistische en anarchistische facties streden om de nagedachtenis van de overledene.

Oorspronkelijk stond nog een vierde spreker - uit Griekenland - op het programma die een interessante bron zou voorstellen. Hij had jam-

mer genoeg afgezegd, maar in de loop van het wetenschappelijke gesprek dat zich achteraf ontspon was een Griekse collega zo vriendelijk om de bron in kwestie toch kort toe te lichten. Briefwisseling van gevangenen onder de Griekse dictatuur bleek bewaard gebleven te zijn. Er kwam een huiveringwekkende geschiedenis uit te voorschijn. In de cellen van degenen die het executiepeloton wachtte, bleek zich een spontane doodscultuur ontwikkeld te hebben. Wanneer een cipier een gevangene kwam halen voor de executie werd een doodsritueel opgevoerd. Dit omvatte handelingen zoals het zorgvuldig opruimen en schikken van de schamele bezittingen, het voordragen van een heldendicht voor de medegevangenen, die op hun beurt ook weer in koor een gedicht voordroegen bij wijze van antwoord enzovoort. Minutiëuze beschrijvingen van deze en andere rituelen, buitengesmokkeld op allerhande papiersnippers, zijn bewaard gebleven in Griekse archieven.

Het toont meteen aan dat dit onderwerp rijke beloften in zich draagt. Vanuit IALHI-kringen zal geprobeerd worden om in de loop van de volgende maanden een internationale publicatie rond dood en socialisme op stapel te zetten.

De vele gezichten van de (socialistische) arbeidersbeweging

*Bart De Nil, wetenschappelijk medewerker
AMSAB*

Met de start van het nieuwe academiejaar 1999 - 2000 verspreidt het AMSAB zijn thesissenlijst. Op zich is dit geen wereldnieuws, ware het niet dat bij het opstellen van deze lijst uitgegaan werd van een andere werkwijze en denk-piste. Voorheen werd de thesissenlijst opgesteld aan de hand van voorstellen van verschillende medewerkers, zonder een duidelijke structuur. Een lijst die op deze manier eerder een weer-spiegeling was van de kennis van sommige medewerkers van de collecties in het AMSAB of hun onderzoeksdomain. Niet dat de oude lijst niet functioneerde, de vele succesvolle licentiaatsverhandelingen bewijzen het tegen-deel, maar het ontbrak ons aan een structuur waarbinnen op een systematische wijze nieu-we onderwerpen konden aangebracht worden. Daarbij kwamen de toevloed van nieuwe (archief)collecties en de steeds evoluerende kennis van de medewerkers, die ons ertoe dwong de thesissenlijst te actualiseren. Daarom besloot de wetenschappelijke kernraad van het AMSAB om maar direct het geweer van schouder te veranderen en de hele opzet van de nieuwe thesissenlijst in handen te geven van de AMSAB-medewerkers Bart De Nil en Donald Weber.

In een eerste fase werd een overzicht opgesteld van de reeds gemaakte licentiaatsverhandelingen met betrekking tot de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging. De bedoeling daarvan was vooral een beeld krijgen van de zwaartepunten en eventuele lacunes. Uit dit

historiografisch overzicht bleek vlug dat de geschiedenis van de arbeidersbeweging geen uit-gemolken koe is. De pijnpunten in het onder-zoek naar de traditionele arbeidersbeweging bleken de coöperaties en mutualiteiten te zijn, te meer daar zeker de coöperaties determine-rend waren in de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Vlaanderen en België. Totaal onvoldoende scoort het onderzoek naar de pre-historie van de arbeidersbeweging (relatie am-bachten en vakbonden), het brede onderzoek naar cultuur (vrije tijd, leefgewoonten, denk-patronen) van arbeiders los van de bewegingen en sociografisch en internationaal vergelijkend onderzoek.

Tergelijkertijd werd er een thematische in-houdsopgave gemaakt die als structuur moest dienen voor de thesissenlijst. De kern ervan bestaat uit de vier traditionele pijlers van de arbeidersbeweging (partij, coöperatie, mutuali-teit en vakbond) uitgebreid met de thema's inventarissen en repertoria, cultuur, nieuwe sociale bewegingen, pers en biografieën.

De verschillende departementen van het AM-SAB werd gevraagd om, in gezamenlijk over-leg, een aantal onderwerpen klaar te stomen, rekening houdend met de thematische in-houdsopgave en de lacunes in het onderzoek. Vervolgens werden de collega's, per departe-ment of individueel, samengeroepen om te brainstormen over hun thesisvoorstellen om zo, door woord en wederwoord, te komen tot bij-komende titels. Langs deze consultatierondes zijn we tot een lijst van zo'n tweehonderd vijf-tig titels gekomen, netjes ingevoerd in een da-tabase.

Bij de totstandkoming van de lijst werd van meet af aan gekozen voor een heterogene sa-menstelling van de titels. Enerzijds zijn er de duidelijk afgelijnde onderwerpen die gebaseerd zijn op een of meerdere collecties binnen (of soms buiten) het AMSAB en welke de onder-

zoeker een zekerheid bieden, gesneden koek zo u wil. Anderzijds zijn er een resem titels die een onderzoeksthema aansnijden waarover disparaat materiaal bestaat. Het is aan de creativiteit van de onderzoeker om er een eigen wending of invulling aan te geven. Bijvoorbeeld het onderwerp de socialistische arbeidersbeweging en de democratisering van het lezen. Vertrekend vanuit de notie dat vanaf het einde van de negentiende eeuw de alfabetisering snel toenam, kan men nagaan welke betekenis het lezen in de politieke emancipatie van de arbeidersbeweging heeft gehad en omgekeerd, welke rol de arbeidersbeweging heeft gespeeld in de democratisering van het lezen. Hoe die rol moet gedefinieerd worden of langs welke kanalen hij/zij dit thema wil belichten staat de onderzoeker vrij.

Nieuwe wegen ?

Wie de inhoudstafel van de nieuwe thesissenlijst overloopt kan opmerken dat we ons baseerden op een eerder traditionele rubricering, voor een groot deel opgebouwd rond de socialistische arbeidersbeweging. Bewust van de restricties die dit inhoudt zal er, in de loop van het jaar 2000, gewerkt worden aan de editie 2000 - 2001 met een andere rubricering. De uiteindelijke bedoeling is om zoveel mogelijk de traditionele rubricering te overstijgen, uitgaande van een zo breed mogelijke definitie van sociale geschiedenis, in al haar aspecten: politiek, cultureel, economisch, institutioneel enz., zonder ons in hoofdzaak te beperken tot de socialistische arbeidersbeweging.

We moeten immers in gedachte houden dat een nieuwe generatie(s) van onderzoekers, in haar keuze om de sociale en politieke geschiedenis te besturen, zich steeds minder baseert op een collectief geheugen gedefinieerd langs le-

vensbeschouwelijke afbakeningen. Men vertrekt vaker van een neutraal of zuilenoverschrijdend perspectief waarin ook eerder de nadruk komt te liggen op een gepersonaliseerde dan op de institutionele of collectief gebonden geschiedschrijving. Daarnaast worden nieuwe onderzoeksdomeinen of vraagstellingen aangeboord die zich niet of toch moeilijk laten inpassen in de huidige structuur van de thesissenlijst. Men denke maar aan de prehistorie van de arbeidersbeweging, de dagelijkse leefwereld van de arbeiders enz. Tenslotte zijn er de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen, hoewel we in dit verband liever spreken van andere sociale bewegingen, die hun eigen genese hebben.

Er kan natuurlijk geen vernieuwing zijn zonder traditie en daarom blijft het AMSAB de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging als een cruciaal onderdeel van de thesissenlijst aanbieden. Zij blijft ons immers de broodnodige basisgegevens verschaffen zowel voor het verleden als voor de toekomst. Daarnaast zijn er binnen de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging nog tal van nieuwe, onvoldoende of slecht ontgonnen terreinen. Bijvoorbeeld de coöperatie, de gezondheidszorg en de prosopografie, om er maar enkele op te noemen.

Het is evident, komende vanuit een archief en museum, dat de nadruk in deze thesissenlijst komt te liggen op het historische. Maar niets moet de onderzoeker ervan weerhouden om binnen het AMSAB onderzoek te verrichten naar de vele actuele thema's waarover wij documentatie bezitten. Over structuur en inhoud van de thesissenlijst kan men altijd redetwisten - trouwens ook over het geslacht van de engelen - maar finaal komt het er toch op neer dat het AMSAB aan de academische wereld een goed onderbouwde en wetenschappelijk verantwoorde thesissenlijst wil aanbieden.

125 Jaar Multatuliteater Gent

Paule Verbruggen, departement Archief
AMSAB

In maart 1999 kon iedereen die de Stedelijke Openbare Bibliotheek van Gent binnenstapte een stukje geschiedenis van het Gentse Multatuliteater meepikken. De vzw Multatuliteater had er, in samenwerking met het AMSAB, een kleine maar mooie en informatieve tentoonstelling opgesteld, om haar honderdvijfentwintigste verjaardag te vieren.

Evenveel jaren geleden was er in Gent een klein groepje socialisten die regelmatig in herbergen optraden met zang en declamatiestukken. Hun vaste stek was 'Den Duytsch', een café-chantant aan de Sint-Jacobskerk, waar veel arbeidersmeetings werden gehouden. Nadat één van de leden, Emmanuel Tetaert, in het Van Crombrughe's Genootschap een voordracht van Multatuli had bijgewoond, kreeg het toneelgroepje zijn definitieve naam: Multatuli's Kring.

Vanaf ongeveer 1896 kon de Multatuli's Kring rekenen op meer materiële steun vanuit de socialistische beweging. Ondanks de mythe van het 'biefstukkensocialisme', had Edward Anseele toch ook veel aandacht voor cultuur. In 1897 kocht SM Vooruit een zaal in de Bagattenstraat en werden de mogelijkheden voor de 'Multa', zoals de Gentenaars plegen te zeggen, nog groter. Ook in de keuze van het repertoire evolueerde het toneelgezelschap. Dé topper bij uitstek was de creatie in 1903 van 'Het Gezin van Paemel' van Cyriel Buysse. In 1913 sleepte het toneelgezelschap hiermee een toneelprijs in de wacht.

Na de Eerste Wereldoorlog ging het iets moeilijker. De BWP profileerde zich sterk op poli-

tiek vlak maar intern ging een flink stuk dynamiek verloren. De Multa was een goed draaiende amateurgroep, maar er kwam niet echt vernieuwing. Pas in de jaren '30, met de revival van het expressionistische massatheater, beleefde de Multa een nieuwe bloeiperiode. Na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, startte de Multa ook met een eigen tijdschrift *Podium*, dat twintig jaargangen bleef bestaan.

Vermits Gent geen eigen beroepstheatergezelschap had, veroverde de Multa in de jaren '50 een eersterangspositie in de Gentse theaterwereld. In 1953 speelde het gezelschap als eerste in Vlaanderen een stuk van Sartre en via de Multa kwam ook Arthur Miller voor het eerst op de Vlaamse planken.

Met de oprichting van het nieuwe beroepsgezelschap NTG in 1965, braken er voor de Multa moeilijker jaren aan. Zo konden ze niet meer optreden in de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (KNS). Bovendien konden ze, in een periode van geleidelijke ontzuiling, minder rekenen op materiële steun van de socialistische beweging. In 1969 kreeg de Multa terug een eigen stek in het Textielhuis in de Opvoedingsstraat. Daarnaast werd meer en meer rondgereisd. Men kocht een grote ongemonteerde campingwagen waarin al het materiaal kon gestapeld worden. Het eeuwfeest van de Multa werd gevierd in de Sint-Pietersabdij. De 'kring' had zich intussen omgedoopt tot 'theater' om te benadrukken dat men ook als amateur in de Multa een eigen zingeving wou blijven zoeken in een snel wijzigend cultuurlandschap.

Ondanks de inspanningen van onder meer Luce Premier en Josiane Rimbaut werd het steeds moeilijker (niet alleen voor de Multa trouwens) om een vaste spelers- en medewerkersgroep te vormen. Met het aantreden van Herman Balthazar als voorzitter moest onmiddellijk al het probleem van een nieuwe zaal aangepakt

Scène uit 'Een lange nacht' van Jorge Diaz, gespeeld door het Multatuliteater in 1980-1981

worden: de textielvakbond kon zijn lokaal niet langer ter beschikking stellen. Uiteindelijk vond men een nieuwe stek in een oude bioscoop op de Meulestedesteenweg die tot dan werd gebruikt door de Jam-club, een jongerenclub van de Mutualiteit voor Jonge Arbeiders (MJA). Deze tweede verhuizing, nu nog veel verder van het stadscentrum, deed echter een deel van de abonnees afhaken en pogingen om een nieuw publiek aan te trekken in de arbeiderswijk, mislukten.

Met de start van het nieuwe Kunstencentrum Vooruit, begin jaren '80, hoopte de Multa een plaats te heroveren op de plek waar ze ooit haar 'gouden tijden' beleefde. En ze slaagde daar in de beginjaren zeker in, met wervelende producties als 'L. Bal' en 'Por Amor del Tango'. In 1989-1990 werd, zeer symbolisch, 'Het Gezin van Paemel' hernomen.

De laatste jaren was de Multa hetzelfde lot beschoren als alle amateurgroepen die buiten of aan de rand van de regels van subsidiëringsdecreten en -reglementen toneel willen spelen, een moeizaam zoeken naar repititieruimte en zalen om op te treden. Maar de Multa bleef aan het werk, met een regelmaat van twee producties per seizoen. Het honderdvijfentwintigste speelseizoen werd afgesloten met een toneelbewerking van Multatuli's 'Max Havelaar'. Uit eerbetoon aan een geëngageerd literator, maar ook als een poging om zijn striemende aanklacht te herversnalen naar onze tijd. De 'multatulisten' zijn niet meer de arbeidersmilitanten van toen, maar hun engagement blijft. Zolang het publiek komt, wellicht.

Bovenstaande tekst is gebaseerd op de brochure van Herman Balthazar, *Het Multatuliteater: derde kroniek-de jaren 1975-1999. Uitgave ter gelegenheid van 125 jaar Multatuliteater*. Gent: Multatuliteater vzw, 1999, 56 p.

Colloquium over het internationaal syndicalisme

In opdracht van de IALHI organiseert het AMSAB in samenwerking met het IISG (Amsterdam) en de vakgroep Nieuwste Geschiedenis (Universiteit Gent) een internationaal congres in de Aula van de universiteit te Gent op 19 en 20 mei 2000, over het internationaal syndicalisme :

The Past and Future of International Trade Unionism

Binnen- en buitenlandse historici, sociologen, beleidsverantwoordelijken en syndicalisten zullen er in een viertal sessies debatteren over de bestaansredenen, de organisatorische uitbouw, de actiemiddelen en de uitdagingen van het internationaal syndicalisme.

Verdere inlichtingen bij Bart De Wilde,
p/a AMSAB, Bagattenstraat 174, 9000 Gent

De politicus Spaak wordt vooral geassocieerd met de Belgische buitenlandse politiek

Politieke kameleon of ultieme overlever ? Michel Dumoulin's biografie van Paul-Henri Spaak

Maria De Waele, Dienst Culturele Zaken,
Stad Gent

Op 25 april 1999 was het honderd jaar geleden dat Paul-Henri Spaak in Schaarbeek werd geboren. Naar aanleiding van deze verjaardag gaf de Stichting Paul-Henri Spaak aan historicus Michel Dumoulin (Université Catholique Louvain), specialist in de geschiedenis van de Europese integratie, de opdracht om een eerste 'wetenschappelijke' biografie te schrijven van de voormalige minister⁽¹⁾.

De politicus Spaak wordt vooral geassocieerd met de Belgische buitenlandse politiek - hij was van 1936 tot 1966, behalve wanneer de BWP of de BSP in de oppositie zat, minister van Buitenlandse Zaken - en met de Europese eenmaking. In theorie was er zeker ruimte voor een degelijk onderbouwde levensbeschrijving, die tevens Spaaks lange en bochtige politieke carrière behandelde. Ook het geconsulteerde materiaal zag er zeer veelbelovend uit. Dumoulin kreeg als eerste toegang tot Spaaks private archieven, die tot dan toe door de familie zorgvuldig gesloten werden gehouden. Daarnaast raadpleegde hij verschillende aanvullende fondsen in binnen- en buitenland, met als meest opvallende het Public Record Office (PRO) in Londen en de archieven van Leopold III, in handen van de vzw Prinses Lilian. Opvallend afwezig zijn dan weer de processen-verbaal van de Algemene Raad en van het Bureau van de Algemene Raad van de BWP en de BSP/PSB,

die zich in het IEV en in het AMSAB bevinden, maar daarover later meer.

Het resultaat is een fors boek van meer dan zevenhonderd pagina's, dat bij zijn verschijnen ruime aandacht kreeg in de Franstalige pers. Dumoulin nam zich voor "[...] *une reconstitution d'ensemble du parcours*" van Spaak te maken, wat natuurlijk een heuse titanenopdracht is. Jammer genoeg worden de hooggespannen verwachtingen niet ingelost, meer zelfs, de lezer blijft enigszins op zijn honger zitten. Het resultaat is een zeer traditionele biografie, die weinig nieuwe gegevens of inzichten aanbrengt in verband met Spaaks lange carrière. Viel er echt niet meer te halen uit het persoonlijk archief? In zijn inleiding geeft Dumoulin blijk van een zekere teleurstelling wanneer hij schrijft dat "[...] *en dépit de leur intérêt certain, les papiers Spaak [...] présentent malheureusement des lacunes demeurées inexplicables*". Dumoulin heeft op de eerste plaats een indrukwekkende hoeveelheid feiten en gebeurtenissen bijeengebracht. De lezer - en af en toe de auteur - dreigt te verdrinken in deze feitenlawine, want een kernachtige schets van de grote lijnen is er doorgaans niet bij. Meer diepgaande analyses of kritische reflecties ontbreken nagenoeg volledig. Ook over de verschillende politieke 'karpersprongen', die tijdens Spaaks carrière het nodige stof deden opwaaien, worden weinig indringende vragen gesteld. Ik heb de indruk dat het boek zeer snel is geschreven, een langere incubatietijd had waarschijnlijk én een duidelijker onderscheid tussen hoofd- en bijzaken, én een grotere afstandelijkheid ten opzichte van het onderwerp opgeleverd.

In zijn inleiding probeert Dumoulin zich enigszins in te dekken tegen dergelijke opmerkingen. Hij onderstreept dat "[...] *qui dit parcours global dit nécessairement frustration de tous ceux qui auraient voulu en savoir davantage encore sur*

'Spaak et le socialisme', 'Spaak et l'Angleterre' ou encore 'Spaak et le fédéralisme'". Uiteraard kan men niet verwachten dat alle facetten van 's mans loopbaan even gedetailleerd worden behandeld, maar met name over Spaaks verhouding tot het socialisme, de BWP en de BSP en, meer algemeen tot de socialistische beweging, viel er toch heel wat meer te zeggen. Het boek heeft bijna uitsluitend aandacht voor Spaak als de man van het buitenlands beleid, van de koningskwesitie, van de internationale en Europese confrontaties en voor zijn ontmoetingen met andere 'Groten der Aarde'.

De hoofdstukken over het begin van Spaaks politieke carrière zijn de levendigste van het boek, maar ook zij laten de lezer met een aantal vragen achter. Spaak groeide op in een geprivilegieerd, Brussels vrijzinnig-liberaal milieu. Hij was een kleinzoon van de progressieve liberale voorman Paul Janson en een neef van de latere eerste minister Paul-Emile Janson. Zijn moeder, Marie Spaak-Janson, werd in 1921 de eerste vrouwelijke gecoöpteerde senator voor de BWP en meteen het eerste vrouwelijke parlementslid in de Belgische politieke geschiedenis. Marie Spaak had tussen haakjes aanzienlijk minder last met de partijdiscipline dan haar zoon en presteerde het zelfs om in 1929 tegen de invoering van het vrouwenkiesrecht te stemmen.

Na enkele jaren krijgsgevangenschap in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog studeerde Spaak rechten aan de ULB (Université Libre de Bruxelles). Als student had hij enkele vergaderingen van de liberale studenten bijgewoond, maar in 1921 trad hij toe tot de BWP. Zijn debuut in de partij werd in sterke mate beïnvloed door de familiale politieke connecties: "*Les débuts de Spaak au POB sont essentiellement marqués par la fréquentation de barons de parti, à commencer par Emile Vandervelde*". De

mondaine socialist Spaak volgde aanvankelijk trouw de officiële partijlijn. In 1925, onder de regering-Poullet-Vandervelde, werd hij adjunct-kabinetschef van minister van Nijverheid en Arbeid, Joseph Wauters. De regering kende een woelige ambtsperiode en viel in mei 1926, tengevolge van de terughoudendheid van de financiële wereld tegenover het herstelbeleid en de moeilijkheden rond de Belgische frank. Spaak was hevig teleurgesteld. Niet alleen bleef de BWP meeregeren - de partij slikte alle herstelmaatregelen, met inbegrip van de denationalisatie van de spoorwegen - ze had evenmin problemen met de aanwezigheid van enkele felle tegenstanders van de vorige regering in het nieuwe kabinet.

De val van de regering was het begin van een tumultueuze periode, die ongeveer tien jaar duurde. Spaak zocht toenadering tot de linkervleugel van de partij en groeide, tussen 1926 en zijn aantreden als minister in 1935, uit tot één van de flamboyantste boegbeelden van de linkse agitatie. Toch rijzen ook hier enkele vragen. Een Brits diplomaat schreef de vele politieke zwenkingen van Spaak ooit toe aan de volstrekte afwezigheid van diepe 'politieke overtuigingen'. Maar in de jaren 1926-1935 had Spaak juist wél aandacht voor de inhoudelijke verdieping van de partijdoctrine. Waren deze bekommernissen oprecht? Was Spaaks kritiek ook bedoeld om zich te manifesteren en een plaats te veroveren aan de top van de partijhierarchy? Waren dit 'des gamineries', late puberale oprispingen van een politiek zondagskind, zoals sommige tegenstanders beweerden? Of was het een beetje van al het voorgaande samen? Tegelijk bleef Spaak een kind van zijn tijd en vooral van zijn milieu. Voor iemand met zijn achtergrond was het veel minder contradictorisch dan voor sommige tijdgenoten of latere commentatoren om tennispartijen in de weinig proletarische Leopoldclub in Ukkel af

De Man (1e l.) en Spaak (2e l.); een intrigerende alliantie

te wisselen met campagne voeren in 'le pays noir' in Henegouwen. Hoe dan ook, in 1926 lanceerde Spaak samen met enkele medestanders, die overwegend afkomstig waren uit de Socialistische Jonge Wacht, zoals Xavier Relecom, het blad *La Bataille Socialiste*. Het eerste nummer bevatte een beginselverklaring, waarin de redactie het reformisme, het gebrek aan beginselvastheid en het 'collaborationisme' van de partij scherp aankloeg. Het blad werd aanvankelijk doodgezwegen door de partijtop, maar even later volgde een openlijke polemiek en *La Bataille* verdween begin maart 1928. Het is vooral bij de behandeling van dergelijke wrijvingen dat de afwezigheid van de processen-verbaal van de Algemene Raad en van het Bureau zich laat voelen. De verhouding van Spaak met de partijtop werd, alle onenigheid ten spijt, steeds gekenmerkt door een grote mate van ambiguïteit. Enkele oprichters van *La Bataille* werden uit de BWP gezet en zochten aansluiting bij de communisten. Spaak daarentegen kreeg de gelegenheid zijn 'tendens' in de kolommen van *Le Peuple* uiteen te zetten en werd afgevaardigde van de Brusselse federatie op het partijcongres van 1928.

Spaak maakte in deze jaren ook naam als pleiter in enkele ophefmakende rechtszaken wat, zeker voor de buitenwereld, zijn radicaal imago versterkte. Zo verdedigde hij de Italiaanse anti-fascist Fernando da Rosa in 1929. Da Rosa stond terecht voor een mislukte aanslag op de Italiaanse troonopvolger Umberto, die in Brussel was om zijn verloving met prinses Marie-José te vieren. Da Rosa werd veroordeeld tot vijf jaar opsluiting. Na diens vervroegde vrijlating in 1932 bleef Spaak in contact met da Rosa en met het milieu van de Italiaanse anti-fascisten. Vanaf 1930 werkte hij mee aan het anti-fascistische tijdschrift *Le Rouge et le Noir*. In 1933 trad hij op als advocaat van twee anarchistische dienstweigeraars, Marcel Dieu alias Hem Day, en Léo Campion.

Begin jaren '30 kregen Spaaks radicale standpunten, vooral tengevolge van de economische crisis, een andere dimensie. Hij was zeer ontgoocheld over de lauwe opstelling van de partij en het gebrek aan alternatief voor de deflatiepolitiek van de opeenvolgende regeringen. Tijdens het partijcongres van 1931 haalde hij scherp uit naar het opportunisme van de partij-

bonzen en de bureaucratisering en 'sclerose-ring' van de sociaal-democratie. Hij kreeg uiteraard kritiek van sommige tenoren zoals Edouard Anseele en Georges Hubin, maar groeide tegelijk uit tot de onbetwistbare vedette van het congres.

In november 1932 werd Spaak onverwachts kamerlid voor Brussel. In januari 1933, vijf dagen na zijn maidenspeech in de Kamer, verscheen het eerste nummer van *L'Action Socialiste*. Dit weekblad, *Un organe de doctrine et de combat*, ijverde in nog sterkere mate dan *La Bataille* voor een andere, meer radicale koers van de BWP. De redactionele lijn van *L'Action Socialiste* leidde tot scherpe botsingen met de partijtop. Alhoewel Spaaks positie in die jaren niet altijd even rechtlijnig was, kan ze als volgt kort samengevat worden: kritiek op de lauwe houding van de partij, maar ook toenemende bedenkingen bij het totalitarisme van links. Na zijn reis naar de USSR in 1931 bijvoorbeeld, velde Spaak een genuanceerd oordeel over het sovjetregime. Hij benadrukte enerzijds de moeilijke omstandigheden waarin het sovjetregime was ontstaan, maar meende anderzijds dat het sovjetmodel niet exporteerbaar was naar West-Europa. Ook de opkomst van het fascisme in Duitsland had voor gevolg dat Spaak zich meer en meer opstelde als verdediger van de parlementaire democratie.

De wilde staking van de mijnwerkers in de Borinage in april 1933 veroorzaakte een crisis in de redactie van *L'Action*. Spaak steunde niet alleen de staking, hij wilde ze ook aangrijpen om tot een algemene staking te komen. Daarmee haalde hij zich niet alleen het ongenoegen van de partij en de vakbond op de hals, ook de redactie van *L'Action* reageerde zeer verdeeld.

In deze verwarrende tijden verscheen Hendrik De Man ten tonele. Spaak onthaalde De Mans

Plan van den Arbeid zeer enthousiast en zetelde ook in het Nationaal Actiebureau, dat de propaganda rond het Plan leidde. Dumoulin blijft frustrerend kort over de persoonlijke relatie tussen Spaak en De Man, toch een intrigerende alliantie tussen twee ambitieuze en zeer uiteenlopende persoonlijkheden.

Ondanks Spaaks steun aan het Plan werd de verhouding met de partijtop in 1934 steeds explosiever. Spaak bleef niet alleen zeer actief op straat en op meetings, na het faillissement van de Bank van den Arbeid werd zijn kritiek op de partij nog scherper. Dit alles had voor gevolg dat *L'Action* en zijn hoofdredacteur Spaak publiekelijk gedesavoueerd werden door de Algemene Raad in mei 1934. De twist rond *L'Action* kwam opnieuw voor de Algemene Raad in september, en leidde er tot heftige discussies. Alhoewel de Raad aanvankelijk van plan was om Spaak uit te sluiten, kreeg hij er ook steun, zo niet voor *L'Action*, dan toch voor hervormingen in de partij. Ook De Man, die de kritiek op de partij grotendeels onderschreef, steunde de hervormingstendens. Dumoulin stelt terecht de vraag waarom Spaak de BWP niet verliet. Hij suggereert dat diens politieke aspiraties hem in de partij hielden. Alle onenigheid ten spijt was Spaaks positie niet zo oncomfortabel: hij werd stilaan 'incontournable' als één van de coming men van de partij en sloot deelname aan de macht niet langer uit. Spaaks evolutie richting De Man lijkt dit te bevestigen. Het gevecht om de ziel van de partij tussen het duo De Man-Spaak en de oude garde kreeg in toenemende mate de allure van - of was zelfs van in het begin - een strijd om de macht over de partij.

Spaak werd in maart 1935, bij de vorming van de eerste driedelige regering-Van Zeeland, minister van Verkeer en PTT. Zijn overstap naar de regering vormde zijn eerste en meest be-

ruchte 'volte-face', aangezien hij letterlijk van de ene dag op de andere, en zonder één woord uitleg aan zijn medestanders van *L'Action*, de linkse agitatie verliet. Die overstap leverde hem het etiket 'tourne-veste' en opportunist op, een verwijt dat hem in zijn latere carrière is blijven achtervolgen.

In de woelige zomer van 1936, bij de vorming van de tweede regering-Van Zeeland, ging de portefeuille van Buitenlandse Zaken niet, zoals verwacht, naar partijleider Vandervelde, maar naar Spaak. Hij had deze portefeuille te danken aan zijn steun aan het buitenlands en militair beleid van het vorige kabinet, maar zijn persoonlijke inbreng was aanvankelijk gering. Vanaf 1935-1936 voelt Dumoulin zich duidelijk op vertrouwd terrein. Tijdens Spaaks ambtsperiode op Verkeer krijgt de heibel rond het Frans-Belgisch militair akkoord grotere aandacht dan de Noord-Zuidverbinding, zijn belangrijkste realisatie als minister. 'Le monde de la politique étrangère' ligt Dumoulin ook beter dan de interne machtsstrijd in de BWP. Toch was ook in de jaren 1936-1940 de verhouding van Spaak met de partijtop geregeld tumultueus. Was de onenigheid van begin jaren '30 vooral te wijten aan Spaaks radicale, zeg maar gauchistische opstelling, dan lagen nu eerder zijn meer 'rechtse' standpunten en zijn contacten met omstreden figuren als de journalist Raymond De Becker en de bezoekers van de Brusselse salon Didier aan de basis. Met name de niet-interventiepolitiek tijdens de Spaanse Burgeroorlog, de erkenning van het Franco-regime, de controverse rond 'le socialisme national' van Spaak en De Man en de bijzonder snelle regeringsvorming in 1938 leidden tot geanimeerde discussies in de BWP. Om deze onenigheid te schetsen doet Dumoulin af en toe een beroep op de rapporten van de Britse ambassadeurs in Brussel, bewaard in het PRO. Het

is natuurlijk interessant om weten dat ook de mandarijnen van het Foreign Office op de hoogte werden gehouden van de discussies aan de top van de BWP, maar de originelen van de verslagen van de Algemene Raad en het Bureau van de BWP blijven voor deze materie een primaire bron. Zo bevatten zij uitvoerige, bijna stenografische verslagen van de geladen discussies over bijvoorbeeld de Spaanse Burgeroorlog en de erkenning van het Franco-regime⁽²⁾.

De politieke opvattingen van Spaak en De Man of het zogenaamde 'socialisme national', zorgden voor grote animositeit in de jaren 1937-1938. Beide politici stonden in februari 1937 een interview toe aan Raymond De Becker, een journalist met duidelijk autoritaire sympathieën. Vooral De Man, die sterk ontgoocheld was over de werking van het Belgische parlementaire systeem, pleitte voor een grondige hervorming van de staatsstructuur, die onder andere de oprichting van een eenkamerstelsel en de beknutting van de parlementaire bevoegdheden inhield. Ook moesten regeringen gedurende een volledige legislatuur aanblijven en de invloed van partijen bij de regeringsvorming aanzienlijk worden beperkt. De Man beklemtoonde het nationale karakter van het Belgische socialisme: de BWP moest zich voortaan identificeren met de nationale belangen, en niet langer met de belangen van één klasse. Na de val van de regering-Janson op 13 mei 1938, paste Spaak enkele van deze opvattingen in de praktijk toe. De vorming van een nieuwe tripartite nam welgeteld twee dagen in beslag, en de partijen werden vooraf niet geconsulteerd. Was het ambitie, opportunisme en/of beïnvloedbaarheid die Spaak in de richting van De Man dreef? Het blijft, ook na lectuur van deze biografie, een open vraag.

Spaak op een verkiezingsmeeting te Antwerpen in 1946

De periode 1936-1950, met als centrale thema de koningskwestie, vormt de hoofdmoot van het biografie en neemt in totaal bijna driehonderd pagina's in beslag. Bij de lectuur maakt een sterk 'déjà-lu' gevoel zich meester van de lezer. De vele bladzijden gewijd aan de onafhankelijkheids- en neutraliteitspolitiek aan de vooravond van de oorlog, de Achttiendaagse Veldtocht, de meningsverschillen tussen koning en regering, de onvermijdelijke 'temps des erreurs' in de zomer van 1940, het verblijf van het kabinet in Londen en de machtsstrijd in de Belgische kolonie aldaar, de terugkeer naar België in 1944 en de afloop van de koningskwestie, bevatten weinig nieuwe gegevens en zijn al in verschillende recente en minder recente publicaties aan bod gekomen⁽³⁾. Het boek had aan leesbaarheid en scherpte gewonnen indien Dumoulin deze reeds gekende episodes had samengevat.

De lezer krijgt ook de indruk dat Spaak, met uitzondering van de afloop van de koningskwestie, geen belangrijke rol meer speelde in de binnenlandse politiek. De schijnwerper wordt bijna exclusief gericht op het buitenlands beleid en, na 1945, op de internationale en Europese politiek. De verhouding met, en de reacties in de partij en de beweging, verdwijnen nagenoeg volledig naar de achtergrond. Spaak wordt na de oorlog wel even gepresenteerd als een man van de dialoog, die ondanks zijn vrijzinnige afkomst veel sympathie had voor de christelijke arbeidersbeweging en voor "[...] *le rêve travailliste [...] de réunir sous une même bannière des progressistes croyants et non croyants*". Maar, met uitzondering van Spaaks sympathie voor de Union Démocratique Belge (UDB), wordt dit gegeven nauwelijks uitgewerkt. Zijn goede informele contacten met verschillende syndicalisten, met name met meer hervormingsgezinde figuren zoals André Renard, worden helemaal niet vermeld. Spaaks internationale be-

slommeringen beletten niet dat hij regelmatig ging spreken voor ABVV-militanten over het idee van de economische democratie. De eerste structuurhervormingen in die zin werden tenslotte gerealiseerd onder de regering-Spaak van 1948-49⁽⁴⁾.

Deze opmerkingen gelden ook voor de hoofdstukken over de internationale evolutie na de Tweede Wereldoorlog, de Europese integratie en Spaaks ambtstermijn als secretaris-generaal van de NAVO. Zij bevatten weinig nieuws en Dumoulin schetst de context op een gedetailleerde, maar weinig overzichtelijke manier. In Londen hield Spaak er aanvankelijk weinig 'visionaire' Europese of internationale denkbeelden op na. Hij beschouwde Groot-Brittannië als de belangrijkste bondgenoot, vanaf 1943 'ontdekte' hij het belang van de VS. Net als sommige andere politici en diplomaten had de minister enige moeite om zich na 1945 aan te passen aan de internationale schaalvergroting, en vertoefde hij mentaal vaak nog in het interbellum.

Spaaks houding ten opzichte van de Europese integratie was zeker in het begin niet altijd even rechtlijnig. Bij de vorming van de Raad van Europa (1949) was hij geen Europees 'federalist' en wilde hij, ook om de Britten aan boord te houden, geen radicale positie innemen. Volgens Dumoulin volgde de Europese 'bekering' pas in 1950, tengevolge van het plan-Schuman en een combinatie van 'la peur' (het begin van de Koreaanse oorlog) en 'l'idéal' (de vorming van een Europees leger, wat het begin van een echte Frans-Duitse verzoening kon betekenen). Toch blijft de grootste verdienste van Spaak dat hij door zijn kordaat, no-nonsense optreden midden de jaren '50 de Europese constructie uit het slop haalde. Op langere termijn streefde hij naar de opbouw van een Atlantische gemeenschap, een duurzame verbintenis van Europeanen en Amerikanen in een

*Spaak als
minister van
Buitenlandse
Zaken met
president
Kennedy van
de VS*

politieke unie. Spaak hoopte deze ambitie te kunnen realiseren als secretaris-generaal van de NAVO. De interne reacties van de BSP op zijn aanstelling waren veel minder geestdriftig. Spaak begon met grote verwachtingen aan zijn ambtstermijn, maar door de desinteresse van de Amerikanen, de toenemende meningsverschillen met het Frankrijk van Charles De Gaulle en de rivaliteit tussen de Europese lidstaten onderling, kwam er van zijn ambities niet veel terecht. Spaak haakte snel af en begon zich voor te bereiden op een terugkeer naar de Belgische politiek. Toch blijft het merkwaardig dat een ervaren politicus als Spaak soms zo weinig geduld toonde en de politieke gevoeligheden van de verschillende lidstaten zo zwaar onderschatte. De lezer kan zich niet van de indruk ontdoen dat de fut er bij Spaak stilaan uitraakte. Hij was de Belgische politiek en de rivaliteiten en touwtrekkerijen binnen de BSP ontgroeid, maar het internationale terrein had evenmin aan zijn verwachtingen beantwoord.

De pogingen van Laken om in de zomer van 1960, in volle Congocrisis, een zakenkabinet te vormen met Spaak en Van Zeeland zijn al gekend uit de *Mémoires* van Gaston Eyskens en uit *De koningen der Belgen* van Jean Stengers⁽⁵⁾. In oktober van datzelfde jaar hadden de eerste contacten plaats tussen Spaak en Theo Lefèvre over de vorming van een nieuwe regering. Maar de terugkeer van Spaak naar de vaderlandse politiek verliep niet rimpelloos en werd zeker in de BSP niet met algemeen enthousiasme onthaald. Spaak werd in 1961 opnieuw minister van Buitenlandse Zaken en kreeg als zodanig vooral te maken met de moeilijke nasleep van de Congolese onafhankelijkheid. In Europa kwam hij herhaalde keren in botsing met Charles De Gaulle, wiens visie op de Europese integratie op essentiële punten verschildte van de zijne. Ik kan mij opnieuw niet van de indruk ontdoen dat Spaaks terugkeer naar de Belgische politiek niet bracht wat hij ervan verwacht had, en dat ook deze episode in mineur

eindigde. Spaak verliet tenslotte de nationale politiek in 1966, na een nieuwe botsing met de BSP naar aanleiding van de komst van de SHAPE (Supreme Headquarters Allied Powers Europe) naar België.

Spaaks carrière kende een wat roemloos einde en Dumoulin's slotbedenkingen over de 'gelouterde' mens Spaak versterken dit gevoel nog. Hij reisde enkele jaren als een veredelde 'commis-voyageur' voor Bell-Telephone de wereld rond en besteedde in toenemende mate aandacht aan de hervorming van de Belgische instellingen en de plaats van Brussel in de nieuwe staatsstructuur. Op zijn levensavond bekeerde hij zich tot het federalisme en zocht hij toenadering tot het Front des Francophones (FDF), de partij waarin zijn dochter Antoinette actief was.

In de inleiding schrijft burggraaf Etienne Davignon: "A toutes les époques de sa vie, et plus particulièrement dans le tumulte qui a précédé et suivi la guerre de 1939-1945, son action a profondément influencé le cours des événements". Dat is nog maar de vraag. Met uitzondering van de directe aanloop naar de oprichting van de EEG is Spaak in het boek veeleer een politicus die de gebeurtenissen volgde en onderging, maar zich - toegegeven - meestal vlot aanpaste.

Dumoulin slaagt er maar zelden in Spaak tot leven te wekken. Alhoewel hij de grote man omschrijft als: "A la fois charmeur et doté de dons de comédien qui l'ont beaucoup servi", wordt de lezer geconfronteerd met een kleurloze, bij momenten wat chagrijnige figuur. De humor, het gevoel voor zelfspot, het redenaarstalent en de bonhomie ontbreken. In het zeer geestige en scherpzinnige boekje *Het woord is aan België. De rol van kleine naties in de internationale politiek* (1992), schetst de voormalige diplomaat Michel Van Ussel op enkele pagina's een veel levendiger beeld van het geroutineerde politie-

ke dier Spaak, dat een beroep kon doen op een onuitputtelijke combinatie van list en luim om zijn slag thuis te halen. De ultieme biografie van Spaak heeft Dumoulin niet geschreven, een overtuigende 'vie dans le siècle' evenmin. De grootste verdienste van het boek is dat het een goede vertrekbasis vormt voor verder verfijnd onderzoek.

(1) Spaaks memoires *Combats Inachevés* verschenen al in 1969. Het eerste deel, dat vooral de jaren 1939-1945 behandelt, was voor die tijd wel tamelijk onthullend, maar liet nog vele vragen open. Het tweede deel, over de naoorlogse periode, stelde inhoudelijk niet veel voor en had evengoed *P.H. Spaak ontmoet de Groten der Aarde* kunnen heten. Wijlen Jacques Willequet publiceerde in 1974 *Paul-Henri Spaak. Un homme, des combats*, een boek zonder veel verwijzingen naar archieven of literatuur. Daarnaast zijn er oudere studies zoals J.H. Huizinga's *Paul-Henri Spaak. Een politieke biografie* (1963) en enkele polemische, tijdgebonden bijdragen zoals *P.-H. Spaak ou la politique du cynisme* van Marcel Liebman (in het tijdschrift *Mai* (1972)6.

(2) Met dank aan Michel Vermote van het AMSAB.

(3) De directe aanloop naar de Tweede Wereldoorlog, het begin van diezelfde oorlog en de gebeurtenissen van de zomer van 1940 komen, om mij tot de belangrijkste werken te beperken, aan bod bij M.H. Jaspar, *Souvenirs sans Retouche* (1968); P.H. Spaaks eigen *Combats Inachevés* (1969), die ook een repliek vormden op Jaspars aantijgingen; Camille Guts's laconieke memoires *La Belgique au carrefour* (1971); J. Gérard-Libois en J. Gotovitch, *L'An Quarante. La Belgique occupée* (1970); J. Stengers, *Léopold III et le gouvernement* (1980); C. d'Outryve d'Ydewalle, *Mémoires, 1912-1940. Aux avant-postes* (1994) en J. Velaers en H. Van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (1994).

(4) Met dank aan Rik Hemmerijckx van het AMSAB.

(5) J. SMITS (red.), *Gaston Eyskens. De Memoires*, Tielt, 1993; J. STENGERS, *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II*, Leuven, 1997.

M. DUMOULIN, Spaak. Met een voorwoord van Etienne Davignon, Brussel: Eds. Racine, 1999, 736 p.

Migranten aller landen...

Piet Creve, departement Archief AMSAB

Een interessant aspect van comparatieve studies is dat ze duidelijk maken welke casussen op de internationale wetenschappelijke scène enige faam genieten. De Belgische, vooral Vlaamse migratie naar Noord-Frankrijk is er zo een. In *The Politics of Immigrant Workers* komt ze aan bod naast andere contemporaine en meer hedendaagse gevallen zoals de Turkse gastarbeiders in Duitsland. Centraal staat de vraag hoe arbeiders-migranten zich organiseren: hoe verdedigen ze hun belangen, met wie gaan ze allianties aan en van wie krijgen ze tegenstand? Of preciezer nog: welke invloed heeft hun speciale status als vreemdeling, waarom werken ze soms samen met plaatselijke arbeiders en soms niet? En zijn migranten doorgaans conservatiever of militanter dan de lokale werker? De redacteurs van dit werk proberen antwoorden te zoeken in een zeer grote variatie van contexten, zowel in tijd, ruimte, culturen als soorten arbeid. Enige gemeenschappelijkheid in die verscheidenheid ligt in het bestaan van een reeks factoren of niveaus die in alle situaties een rol spelen: de evolutie van de wereld economie, het optreden van de staat, de organisatie van het werk, de syndicale en politieke organisaties van de arbeiders en tenslotte het dagelijkse leven. Carl Strikwerda onderzoekt de Belgische migratie in Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw. Strikwerda doceert aan de University of Kansas en publiceert over Belgische en Franse arbeidersgeschiedenis.

De Belgische migratie naar Noord-Frankrijk mag dan wel een van de grootste in het negentiende-eeuwse Europa zijn, volgens Strikwerda blijft ze een van de minst begrepen. In het debat over militantisme van arbeiders en de aanwezigheid van arbeiders-migranten speelt die casus nochtans een belangrijke rol. De meest verspreide visie stelt dat de Belgische arbeiders doorgaans politiek passief bleven en door de lokale patronen met succes zijn gebruikt om de plaatselijke arbeidersbeweging te saboteren en de lonen te drukken. Die interpretatie ontstond rond de eeuwwisseling en vond navolging bij de meeste onderzoekers die sindsdien de casus bestudeerden. Een minderheidsvisie stelt dat de Belgen daarentegen een centrale rol speelden in de organisatie van stakingen en de uitbouw van vakbonden. In zijn bijdrage confronteert Strikwerda beide standpunten. Hij doet dat niet alleen op basis van een grondige kennis van de bronnen, maar ook door een zeer nauwkeurige lezing ervan. Even het geheugen opfrissen: vooral vanaf 1840 trokken Belgen bij duizenden naar Frankrijk. In 1886 verbleven er 489.000, ongeveer 8 procent van de toenmalige Belgische bevolking. Het zwaartepunt lag in het grensdepartement Nord met 60 procent van alle Belgen in Frankrijk. Die gemeenschap bestond vooral uit twee componenten: de grootste groep was afkomstig uit landelijke gebieden en verbleef min of meer permanent in Frankrijk. De kleinste groep was mobieler en bestond uit ervaren fabriekswerkers die naargelang de economische conjunctuur pendelden tussen Noord-Frankrijk en industriesteden als Gent. Naar de eeuwwisseling toe traden belangrijke wijzingen op. Naturalisatie werd makkelijker, de Noord-Franse textielindustrie groeide ongelijkmatiger en minder snel en het werd interessanter in Frankrijk te werken, maar in België te blijven wonen. Grensarbeid en seizoenarbeid wonnen aan belang.

Strikwerda stelt dat de semi-permanente migranten eerder militant waren dan passief. Bij seizoenarbeiders en grensarbeiders lag dat militantisme lager, maar beide groepen waren wellicht minder passief dan doorgaans wordt beweerd. De strijdbaarheid van de semi-permanenten knoopt aan bij een traditie die de Gentse textielarbeiders al hadden ontwikkeld voor de eigenlijke uitbouw van een lokale socialistische beweging. Toen die op gang kwam, organiseerden Gentse socialisten meetings aan de grens voor Vlaamse en Franse arbeiders nog voor Jules Guesde, de latere socialistische voorman van Noord-Frankrijk, in die streek politiek actief was. Ze maakten er propaganda voor de uitbouw van sterke coöperaties en vakbonden als de stevige basis voor een socialistische beweging. Voor hun eigen model dus. En het bleef niet bij woorden. Tijdens een massale, weliswaar mislukte staking in 1880, namen diverse migranten het voortouw en uit België kwam materiële steun. Ook bij de oprichting van coöperaties in Noord-Frankrijk speelden de migranten een belangrijke rol. Van de zesentwintig stichtende leden van de belangrijkste coöperatie van Roubaix, 'La Paix', waren er negentien afkomstig uit België; dertien van hen waren geboren Gentenaars. De sterke Noord-Franse socialistische beweging steunde dus niet enkel op een centrale politieke component, waarvan Guesde voorstander was, maar ook op sterke vakbonden en coöperaties die duidelijk Gents geïnspireerd waren en waar Guesde bedenkingen bij had. Een dergelijke beïnvloeding is moeilijk denkbaar zonder een overwegend goede verstandhouding tussen Franse en Belgische arbeiders en hun organisaties.

Veel historici hebben geschreven over een overheersende verdeeldheid tussen beide groepen, maar het onderzoek van Strikwerda levert daar maar weinig harde feiten voor op. Ook bij de

seizoenarbeiders, nochtans het prototype van de uitgebuite Vlaamse immigrant, en bij de grensarbeiders vindt Strikwerda voorbeelden van georganiseerd en succesvol verzet. In het eerste geval kwam de organisatorische steun uit katholieke hoek; in het tweede was er soms sprake van een grensoverschrijdende samenwerking tussen vakbonden, zowel katholieke als socialistische. Waarom is het beeld van de rol van de Belgische migranten in Noord-Frankrijk zo eenzijdig overgeleverd? De belangrijkste reden is het opkomend nationalisme rond 1900. Dat filterde de momenten van samenwerking tussen lokale arbeiders en migranten weg en hield een verhaal van spanningen en conflicten over. Dat nationalisme lag zeker niet alleen aan Franse kant. Rond dezelfde periode groeide vooral in katholieke kringen ook een Vlaams nationalisme. Beide zetten de concrete samenwerking tussen Franse en Belgische arbeiders en hun organisaties (en het internationalistisch ideaal) zwaar onder druk. Strikwerda's artikel is een overtuigend pleidooi om de historische beeldvorming blijvend tegen het licht te houden en meer aandacht te besteden aan de uitermate complexe manieren waarop arbeiders zichzelf organiseren.

*Camille Guerin-Gonzales and Carl Strikwerda (eds.),
The Politics of Immigrant Workers: Labor Activism and
Migration in the World Economy since 1830, New
York-London: Holmes & Meier, 1993.*

Begeerte heeft ons aangeraakt

Denise De Weerd, historica, ere-
hoofdconservator Koninklijke Bibliotheek
Albert I, Brussel

*Du passé faisons table rase
Foule esclave debout, debout !
Le monde va changer de base
Nous ne sommes rien, soyons tout.*

*Weg gij oude vormen en gedachten
Slaafgeborenen ontwaakt, ontwaakt !
De wereld steunt op nieuwe krachten
Begeerte heeft ons aangeraakt.*

Deze laatste regel uit het prachtige, door Henriëtte Roland Holst uit het Frans vertaalde strijdlied *L'Internationale*, werd gekozen als titel voor een publicatie van het AMSAB over de geschiedenis van de relatie(s) tussen socialisme en seksualiteit.

Met *Begeerte heeft ons aangeraakt* als vertaling van de sloganske regel *Nous ne sommes rien, soyons tout*, gaf Henriëtte Roland Holst de inhoud meer nuance en meer zin. De verworpenen der aarde willen zonder meer alles zijn in een op een nieuwe basis opgebouwde wereld. Bij de slaafgeborenen wordt de begeerte gewekt naar een belofte wereld, een wereld van belofte. Ze moeten begerig worden naar de nieuwe gedachten en de oude verwerpen. Die begeerte kan alle richtingen uit, van 'alle dagen biefstukken eten' voor een gezond nageslacht en een stevig lijf, tot de verovering van de productie en de macht.

Deze publicatie gaat niet in de eerste plaats over de sociale en politieke strijd die nodig is om de begeerte te voldoen. De strijd vormt slechts de achtergrond voor de vraag of de socialisten bij het scheppen van de nieuwe mens, de 'homo socialisticus' waarover Bart De Wilde het heeft, ook aandacht hebben gehad voor de seksuele begeerte in dat gezonde lijf. Het is een vraag die we in een studie van de gehele mens niet over het hoofd mogen zien, vooral omdat seksualiteit sinds de negentiende eeuw volop in de belangstelling staat.

Seksualiteit heeft niet alleen te maken met seksuele noden en fantasieën. Ze heeft ook te maken met de voortplanting van de mens en kan daarom niet zomaar afgezonderd worden uit het leven. We gebruiken seksualiteit hier dan ook in de 'constructionistische' visie van Foucault en Weeks: een historisch cultureel 'construct', dat bepaald wordt door de economische, politieke en culturele evolutie. De betekenisgeving in dit werk zal dan ook sterk afhangen van klasse, sekse en tijd.

Wij hebben ons gehoeid voor het definiëren en hanteren van begrippen als arbeidersseksualiteit of socialistische seksualiteit, zo die al bestaan. Wel gaan we na hoe het brede spectrum van het socialisme, de vrijzinnigheid en de arbeidersklasse reageerden op en omgingen met het seksuele leven. Om het emancipatorische proces van het socialisme in de seksuele bevrijding en bewustwording van de arbeidersklasse te achterhalen, hebben we ons verdiept in alles wat rond het thema gebeurde: het spreken, verhalen en teksten, reglementen en wetten, de waaier van middelen zoals geboorteregelmethode, steun aan prostituees...

Socialisme bleek al snel een niet te hanteren begrip. Over welk socialisme konden wij het hebben in een werk dat over een periode van

bijna twee eeuwen loopt: dit van de utopische socialisten, van de marxisten, van de anarchisten, van de sociaal-democraten? Allemaal hebben ze een rol gespeeld in de evolutie van de Belgische arbeidersbeweging, en dan hebben we het nog niet over de vrijzinnigen en de radicale liberalen. In al die denkrichtingen hebben individuen al dan niet meningen geuit over seksualiteit. In wat geuit werd is één constante aanwezig: wie over seksualiteit schreef of dacht, refereerde onmiddellijk aan het verschil tussen man en vrouw. Het fysieke werd naar de vrouw toegeschoven; de man was daar eerder onafhankelijk van. Mannen bleven lang onzichtbaar, maar ze hadden wel uitgesproken veronderstellingen over de fysiologie van de vrouw. Dat merkte men heel duidelijk in de arbeidswereld. *"Women were inevitably embodied beings, trailing their sexuality always with them, while men were somehow abstracted from their own material substance"* (Leonore Davidoff 165). Ook de socialisten hebben het herhaaldelijk alleen over vrouwen als seksualiteit ter sprake komt. De wens en de acties om de situatie van de vrouw in verband met haar vrouwzijn te verbeteren, stonden reeds vroeg op het programma. De genderproblematiek gaat dan ook een uitdrukkelijke rol spelen, van grosso modo 1830 tot nu.

Een centrale vraag is of de arbeidersklasse de seksualiteit anders beleefde dan de burgerij. Freud geloofde zeker van wel. In een brief schreef zijn verloofde (geciteerd in Peter Gay, 20) hem over het luidruchtige, exuberante gedrag van arbeiders en arbeidsters op de kermis. Freud antwoordde: *"One could show that 'the people' are quite unlike us in the way they judge, believe, hope and work. There is a psychology of the common man that is rather different from ours. The 'rabble' freely give way to their impulses while good bourgeois train themselves to resist the pressures of the drives and this gives us the quality of*

refinement. Bourgeois feel things more deeply than the poor, who are too helpless, too exposed to misery, to practice reconciliation. Why don't we get drunk? Because the discomfort and shame of the hangover give us more pain than drinking gives us pleasure. Why don't we fall in love with someone new every month? Because separation tears away a piece of our heart. And so we make more of an effort to keep suffering away from us than to procure pleasure for ourselves". Peter Gay merkt hierbij op dat deze wijze mijmeringen veel onthullen over de Victoriaanse burger.

Wij leren eruit welke ideeën de burgerij er over de arbeidersklasse op nahield. *"Vooral in de 19de eeuw"*, schrijft Bob Carlier *"is de houding tegenover de arbeidersklasse er vaak een van angst, angst voor de revolutie, angst voor het gepeupel, het 'gevaarlijke en onaangepaste' deel dat de gehele arbeidersklasse zou kunnen aantasten. Seksuele 'ont-aarding' en losbandigheid zijn er vooral intrinsieke kenmerken van"* (Carlier, Diep en duizendvoudig, 47). Leefde die angst soms ook bij socialistische leiders? Of gingen zij uit van waardeoordelen van een meer ethische aard?

In dit licht hebben wij ons vragen gesteld over de wijze waarop de socialisten hun inzichten over seksualiteit aan de arbeiders zouden bijbrengen. En in hoever reageerden 'de begerigen' hierop? Was er een seksuele behoefte? Waren zij bereid dit privéaspect van hun leven aan banden te laten leggen? Waren zij wel zo losbandig als werd beweerd?

Een team van historici en vorsers uit andere disciplines koos ervoor om zoveel en waar mogelijk de theorie aan de realiteit te toetsen. Elk van hen heeft een domein uitgediept en getracht op die vragen een antwoord te vinden. Als begindatum werd 1830 genomen, want met een onderwerp als dit kan men niet 'binnenvallen' in de periode van de reeds georganiseerde arbeidersbeweging. Het embryo van het discours leeft al in gistingperiode van de eerste

helpt van de negentiende eeuw bij de utopische socialisten, in een pas opgerichte nieuwe natie die net het Hollands bewind heeft afgeworpen maar nog veel Frans gedachtegoed bezit. Het groeit bij de naar België uitgeweken volgelingen van de utopisten en blijft als een kleine splijtzwam naverken in de congressen van de Eerste Internationale. Over dit proces schrijft Hans Moors, een Nederlandse vorser naar het vroeg-socialisme, een schitterend grondlegend artikel. Hij gaat na hoe belangrijk het ideeëngoed van de saint-simonisten, het fourierisme, de meetingbeweging en de radiaal-liberale thinktanks en pressiegroepen is geweest; dat tot laat in de negentiende eeuw diep heeft nagewerkt. Seksgevraagstukken en het denken over vrouwen en vrouwelijkheid waren inherent aan de vrijdenkersorganisaties, waaraan relatief veel vrouwen meewerkten. Hans Moors besluit dat het denken over seks lang gevat bleef in het kader van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Pas op het einde van de eeuw trad de scheiding tussen een publieke (masculiene) en een private (feminiene) sfeer op.

Luc Peiren speelt hierop in met een onderzoek naar de evolutie van het ideeëngoed op het forum van de Eerste Internationale en bij een van de eerste kopstukken van de Belgische sociaal-democratie, César De Paepe. In zijn artikel belicht hij bewust de 'opinie van de mannen'. Hij laat ook andere leiders en voormannen aan het woord, voor wie seksualiteit nog geen prioritair probleem is. Zij raken de kwestie zijdelings aan wanneer ze het hebben over de positie van de vrouwen op de arbeidsmarkt en over de prostitutie. Tegenstrijdige meningen beheersen het programmapunt in verband met de toekenning van het algemeen kiesrecht aan vrouwen. Luc Peiren laat ons de mannenstemmen horen tijdens de congressen en in de socialistische pers. Zijn besluit luidt dat de voor-

oorlogse socialistische beweging in België globaal gezien veel positiever stond tegenover de vrouwenkwestie dan juist na de Eerste Wereldoorlog. In de toekomstige, socialistische maatschappij zou alles echter in orde komen.

Paule Verbruggen geeft, in een goede synthese van de volgende eeuw, een andere wending aan de problematiek met een onderzoek naar het denken bij socialisten over de positie van de vrouw als moeder en in het gezin. Zij beschrijft de subtiele overgang van het materialistisch feminisme naar de beeldvorming van de 'nieuwe vrouw' en de evolutie naar een bredere mentaliteitsverandering rond huwelijk en seksuele moraal. De seksuele daad moet een vrije keuze zijn, maar blijft wel gekoppeld aan de voortplantingsfunctie. Zij trekt die langzame verandering door tot in de jaren '60, wanneer de evidentie van het huwelijk als enige uitweg voor de vrouw stilaan in vraag wordt gesteld. Zij gaat ook na welke standpunten ingenomen werden door de socialistische parlementairen in verband met de wetgeving over de juridische gelijkheid van de vrouwen, echtscheiding en abortus. Zij treft veel individuele uitingen van seksisme aan, naast ook veel goede wil om de wet in progressieve zin om te buigen. Wat in de jaren '60 en '70 voorzichtig broeide, wordt opengetrokken op het congres van de Vlaamse socialisten van 1978 over onder meer het gezinsbeleid. Haar conclusie luidt dat binnen de socialistische beweging niet echt gesproken kan worden van een homogeen gedachtegoed rond gezin en seksuele moraal. Het klassebelang woog lang door in de trage, weifelende afbouw van de dubbele moraal voor man en vrouw.

Een tweede pakket bijdragen richt zich op de arbeiderswereld. Waar anders dan in de verbetering van de reglementering van de vrouwenarbeid kunnen socialisten hun beeld van de

vrouw duidelijker tot uitdrukking brengen? Nele Bracke haalt voorbeelden aan uit de Arbeidscommissie van 1886, die wonderwel overeenstemmen met de hierboven geciteerde beeldvorming van Freud. Het seksuele verschil nam een centrale plaats in in het debat over de reglementering van de vrouwelijke fabrieksarbeid tussen 1885 en 1918. Hier heeft wel degelijk het primaire aspect van de seksualiteit, het biologische verschil, geleid tot de dominantie van het idee dat de vrouw in de privé sfeer thuishoort. Socialisten gaven de vrouwen evenwel de keuze om ook in de openbare sfeer van de arbeidsmarkt te blijven. Bart De Wilde leidt ons binnen in de rauwe seksualiteit - soms letterlijk tot 'op de werkvloer' - van de 'rabble'. Zijn er inderdaad aanwijzingen dat er in het verleden ook op andere manieren met seksualiteit werd omgegaan door arbeiders en door burgers? De Wilde laat de arbeiders meestal zelf aan het woord over vrijen, roddelen, dubbelzinnige praat, geweld en seks als machtsmisbruik, in een boeiende bloemlezing van interviews, literatuur, volksliedjes, enzovoort. In het tweede deel behandelt hij de reactie van de syndicaten, die evenals de hele socialistische beweging af te rekenen hadden met de stigmatisatie van 'losbandigheid' door de burgerij en de katholieken enerzijds, en anderzijds last hadden met het boetsen van de arbeider tot een voorbeeldig, respectabel mens. Hij illustreert de discrepantie tussen het hoogstaande, morele beeld van de ideale homo socialisticus en de ervaringen uit de praktijk van het privéleven. Het lichaam en zijn seksuele functies horen thuis in de 'wereld van de ondercultuur'. Deze problematiek van het schisma tussen het publieke optreden en het 'persoonlijke dat niet politiek was' komt eveneens aan bod in de bijdrage van Karen Celis over geboorteregeling en abortus en die van Kathlijn Pitomvils over geslachtsziekten en prostitutie. Beide auteurs

tonen aan hoe socialisten op het scherp van de snede balanceren tussen het morele dilemma en een compromissenpolitiek, als het gaat om belevingen van seksualiteit die als bedreigend voor de zedelijke orde werden ervaren. Zij hebben zich evenwel niet aan het probleem onttrokken. Dat kan men niet zeggen voor de kwestie van 'afwijkend' seksueel gedrag. Anne Ganzevoort had het bijzonder moeilijk met het bronnenonderzoek naar dit zeer verborgene, dit waar men niet over spreekt. In een goed onderbouwd theoretisch betoog kaart zij de problematiek aan, geïllustreerd met uitspraken uit de internationale socialistische wereld. Ze legt een eerste basis voor een dergelijk onderzoek in België en kon daarvoor terugvallen op het proces tegen Georges Eekhoud en op literaire teksten; wat in de politiek niet oirbaar was, werd de kunstenaar in naam van de artistieke vrijheid wél vergeven. Treffend in haar artikel is de blinde vlek in de ogen van socialisten voor homoseksualiteit, en het verschil in attitude bij volksmensen tegenover dit probleem. Ook zij stelt als belangrijk gegeven vast dat het pad naar de liberalisering onvermijdelijk langs een 'lange lijdensweg der wetsvoorstellen' loopt.

Wie met de wereld van de subcultuur van de onderbuik te maken krijgt, ervaart schuldgevoelens of krijgt angstreacties. Wat hebben de socialisten gedaan om de mens daarvan te bevrijden?

Wis Geysen vertelt hoe seksuele voorlichting vanaf het einde van de negentiende eeuw in socialistische kringen opduikt als een bevrijdend idee, maar hoe die toch als een hete aardappel steeds vooruitgeschoven wordt. Hoe het 'volkomen huwelijk' beleefd werd, moest men maar halen uit lectuur. Dat werd reeds aangegeven door De Wilde en wordt door Bart De Nil verder uitgewerkt.

Socialisten hebben wel actief deelgenomen en meegewerkt aan initiatieven die van elders bin-

nenwaaiden. Geysen behandelt indringend de geschiedenis van het CGSO en de zijdelingse hulp die door de Socialistische Vooruitziende Vrouwen aan de vereniging werd gegeven. De voorlichtingsrol van hun tijdschrift en de spilfiguur daarvan, Vogelina Dille Lobe, verduidelijken nog maar eens dat de socialisten de seksuele problematiek liefst afschoven naar mutualistische nevenorganisaties als de vrouwenbeweging en de socialistische en mutualistische jeugd. Hoe groot de seksuele onwetendheid en de nood aan voorlichting in de heteroseksuele wereld wel was, bewijst Geysen met talrijke citaten uit een onderzoek bij een honderdvijftigtal mannen en vrouwen uit de socialistische wereld. Het onderzoek werd verwezenlijkt met de hulp van de studenten van prof. Bruno De Wever van de Gentse universiteit. De echo's van De Wildes onderzoek op de werkvloer zijn hier legio hoorbaar.

In de studie van Martine Vermandere over de socialistische jeugd, het nieuwe geslacht, dat de socialistische maatschappij zou scheppen, ziet men de langzame ombuiging van de burgerlijke waarden - die van de arbeiders kleinburgerlijke respectabele lieden wilden maken - tot de vormgeving van een socialistische moraal, gesteund op de leuze van de AJC'ers (Arbeiders Jeugd Centrale) "*Vrijheid is verantwoordelijkheid*". De getuigenissen van oud-AJC'ers geven een ontroerend beeld van jeugdsentiment over een wereld waar een mens socialist werd. Volkskinderen ontdekten er de notie 'partner' en leerden omgaan met communicatie en leefvormen tussen partners. Luc Celis heeft het over het belang van een sterke lichaamsbeheersing voor een sociaal stevig gestructureerde socialistische arbeidersbeweging. In de sporttakken van de socialistische beweging staat het 'schoon lichaam' centraal. Met het in het publiek defileren van hier en daar wat naakt, stelden de sportlui, en vooral de jonge vrouwen, zich 'bloot'

als schietschijf voor de pijlen van de moraalridders.

De beeldvorming van mannen en vrouwen in de socialistische iconografie, behandeld door Brigitte De Mulder, toont aan hoe die sterke sociale beheersing die in de socialistische organisaties werd gevraagd, zich uitdrukte in voorstellingen van het ideale rollenspel. De rolverdeling tussen de seksen spreekt uit de beeldtaal. Heel lang werden bepaalde mannelijke kwaliteiten hoger gewaardeerd, ook door vrouwen. Heel lang was het modale gezin de hoeksteen van de maatschappij. Maar ook de evolutie in het doorbreken van taboes, het aanvaarden van deviaties en de doorbraak van het andere dan het heteroseksuele koppel leest men af uit de iconografie, die toch nog altijd aan de top wordt geboren.

Beeldvorming gebeurt ook in media als film en pers. Guido Desyn rekent in zijn bijdrage over de invloed op arbeiders van het massamedium film af met de mythe van de bevrijdende invloed van het *garçonne*-model op arbeidersvrouwen. De grote verleider was de Amerikaanse film van de jaren '30. Aan de hand van de filmrubrieken in het dagblad *Vooruit* en van de programmatie in de cinema's van *Vooruit* komt hij, zoals de vorige auteurs, tot de vaststelling dat er dubbelzinnigheid bestond in wat werd gezegd, wat men trachtte uit te leggen en wat werd aanvaard. Die dualiteit had haar oorsprong in de discrepantie tussen de theorie, die niet altijd aantrekkelijk was omdat zij de beheersing van het lichaam en de driften vroeg, en de praktijk, waarin werd toegegeven aan de smaak van het publiek en, niet te vergeten, de commercialiteit van de marktproducten. Die dualiteit en dubbelzinnigheid vormen ook het hoofdthema van het artikel van Bart De Nil over de opgelegde en aanbevolen lectuur en de verkoop van het prikkelende genre. In een boeiend exposé illustreert hij hoe het geschre-

ven woord en wederwoord een giftig wapen waren in de strijd tussen socialisten en katholieken. En ook de laatsten bleken niet vies van vuile taal.

Daarmee is het verhaal rond. Of toch niet?

Bijna alle auteurs hebben getracht weer te geven hoe de socialisten in de politieke arena toch verdedigers zijn geweest van de soms onderhuidse socialistische morele visie op seksuele kwesties. Meestal kwam die visie meer tot uiting in het werk van individuen dan in een eensgezind standpunt van een groep. Een totale visie op seksualiteit is echter nooit uitgewerkt. Was dit omdat het economische en het sociale (nog steeds) prioritair was in deze kapitalistische wereld en omdat het secundaire werd doorgeschoven naar groepen met weinig macht? Kan het ook zijn omdat dikwijls, naargelang de tijdgeest, slechts één element uit de seksuele structuur belangrijk werd en moest aangepakt worden, zoals abortus in het interbellum en seks met minderjarigen vandaag? Was een totale aanpak wel mogelijk zonder de maatschappijstructuren te verbreken? De oude vormen en gedachten werden slechts kortstondig doorgeschied in wat men mei '68 is gaan noemen. En even, voor een korte periode, werd de droom door de sovjets waargemaakt.

De onderzochte materie is zo omvangrijk en complex, zo vol tegenstrijdigheden ook, dat er, in dit stadium van het onderzoek, voor België en meer specifiek voor Vlaanderen nog geen eenvoudige krachtlijnen kunnen geformuleerd worden. De medewerkers hebben geworsteld met een ingewikkeld netwerk van structuren, betekenissen en gedragingen, en dat over een periode van bijna twee eeuwen met grote veranderingen in de maatschappelijke ordening. Bovendien hebben zij op minstens twee niveaus gewerkt: dat van de norm en dat van de realiteit. Daarom stippen zij alleen elementen van

verandering aan, die moeten aanzetten tot verder onderzoek. Een aantal van de medewerkers heeft in ieder geval de microbe al stevig te pakken.

Nochtans zijn ze er door overleg en samenwerking naar mijn mening nu al in geslaagd de stukjes van de caleidoscopische wereld van socialisten en arbeiders - van mannelijkheid en vrouwelijkheid, van controlerende maatregelen en seksuele miserie, van verschuivingen van seksuele attitudes - samen te voegen tot een coherent beeld. Wat meer is, iedereen komt tot de vaststelling van Bob Carlier: *"Het zijn 'de socialisten' en de vrijzinnigen, die de spits hebben afgebeten voor veranderingen die strookten met hun sociaal-psychologische structuur en hun nood aan ook andere ontvoogding"* (Carlier 228). Door de invalshoek van de seksualiteit die in dit werk centraal staat, is een nieuwe morele dimensie aan de geschiedenis van de Belgische socialistische arbeidersbeweging toegevoegd.

D. De Weerd (ed.), *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en seksualiteit*, Gent: AMSAB-Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1999, 498 p.
Te koop bij AMSAB
Prijs: 800 BEF

Boom, van de Oudheid tot het Jaar 2000

*Martine Vermandere, coördinator
AMSAB-Centrum Antwerpen*

Alex Vinck publiceert reeds meer dan vijftientig jaar historische werken over de gemeentet Boom en haar verenigingen. Het materiaal

dat hij rond de socialistische arbeidersbeweging in de Rupelstreek verzamelde overhandigde hij aan het AMSAB.

Pas verscheen een nieuw boek van zijn hand waarin hij de algemene geschiedschrijving over Boom - onder meer door Sel, Steenackers en Lamot - actualiseerde en aanvulde. Hij zocht en vond nieuw bronnenmateriaal en lardeerde zijn teksten met illustraties die nooit eerder werden getoond.

Het boek vangt aan in de oudheid, toen de kleiafzetting in de ondergrond plaatsvond die het verdere verloop van de Boomse geschiedenis zou bepalen. Niet alleen steeg Boom hierdoor uit boven het lokaal belang, maar werden er ook diepe wonden geslagen in het landschap en in de lokale gemeenschap.

Wie wil weten hoe het nu juist zit met de heldhaftigheid van de Boomse vrouwen in 1609,

zoals getoond wordt in de film 'Kermesse Héroïque' (1935) van Jacques Feyder, waarom de brug over de Rupel de Weduwe van Enchodt-brug heet, of de Bomenaars echt 'hondenfretters' waren, wat De zwarte hand was en zelfs welke Bomenaar Belgisch kampioen rock and roll werd, krijgt ruimschoots antwoord. De publicatie werd gerealiseerd dankzij het mecenaat van de erven Leens-Huysmans en Verhoeven-De Bruyn en de steun van het Gemeentebestuur Boom.

A. Vinck, Boom, van de Oudheid tot het Jaar 2000,
Boom: WECK, 1999, 325 ill., 352p.

Te koop bij vzw WECK, Antwerpse Steenweg 91, bus
36, 2850 Boom; tel. en fax: (03) 888 10 96 en
Standaard Boekhandel Boom

Prijs: 1450 BEF (excl. verz. kosten)

Brussel in de achttiende eeuw

Roger De Peuter

In vergelijking met Antwerpen, Gent of Brugge, is de sociaal-economische geschiedenis van Brussel in de vroeg-moderne tijd weinig bestudeerd. Historicus Roger De Peuter trok naar de archieven van de centrale regering, het stadsbestuur, de ambachten, de kooplieden en de bedrijven van Brussel, op zoek naar getuigen en sporen van de ontwikkeling van een aantal specifieke bedrijfstakken en branches uit de periode 1670 tot 1800. In dit boek brengt hij op verhelderende wijze verslag uit van zijn ontdekkingstocht naar de textielnijverheid, de graan- en wijnhandel, de suikerraffinage, de tabaksbewerking en de rol die ondernemers, handelaars, ambachten en de toenmalige stads- en regeringselites daarbij speelden. Uit De Peuters onderzoek blijkt dat Brussel in de achttiende eeuw een eerder bescheiden rol speelde in de internationale handel en dat de stad vooral een consument en een regionaal distributiecentrum was van ter plaatse geproduceerde en geïmporteerde goederen. Maar, tijdens de achttiende eeuw werd ook de basis gelegd van de latere intensieve contacten met het Waalse achterland, met name het Henegouwse industriebekken.

Boeken, boeiender geschenken kan je niet bedenken.

UITGEVERIJ VUBPRESS

520p, prijs: 995,-

BELGIE-BELGIQUE
P.B.
GENT X
3/5327